

Op weg naar een geschreven eenheidstaal

De ontlectisering van de schrijftaal bij Gheraert Leeu, drukker in Gouda en Antwerpen

Ann Marynissen, Daniela Bock en Amelie Terhalle

TET 73 (2): 245–295

DOI: 10.5117/TET2021.5.MARY

Abstract

Towards a uniform written Dutch: The elimination of dialect features by Gheraert Leeu, printer in Gouda and Antwerp

This study discusses the influence of the printing press on the gradual rise of standard Dutch on the basis of the language used in a selection of incunables, printed by Gheraert Leeu, one of the pioneers of early printing. Leeu was active in Gouda (Holland) from 1477 until 1484, but moved in 1484 to the city of Antwerp (Brabant), where he continued his printing activity until his sudden death in 1492. In three books from Gouda and five books originating from Antwerp, we determined the degree of dialecticity, classified the dialect variants according to their origin, interpreted the variation found between regional and non-regional variants and discussed their diachronic evolution. We found that both the Hollandic and the Brabantish dialect features were increasingly replaced by their non-regional equivalents. By rapidly diminishing the amount of dialect variants in his printed language, Gheraert Leeu contributed to the transition from dialectal Late Middle Dutch to more supraregional Early New Dutch, which was reflected in Hollandic and Antwerp printed books around 1500. So the traditional view that the standard Dutch is based on the Hollandic dialect of the 17th century, should be revised: a tendency towards more uniformity in written Dutch was already noticeable at the end of the 15th century among printers in Antwerp and Holland, who were striving for a more uniform language in order to enlarge the sales market for their printed books. The case of the famous printer Gheraert Leeu shows that the prosperous city of Antwerp played a leading role in the development of a uniform written language.

Keywords: standardization of printed Dutch, printing press and language, Hollandic-Brabantish writing tradition, printer Gheraert Leeu

1 De traditionele visie op de standaardisering van het Nederlands

In de late middeleeuwen is in bepaalde kringen gaandeweg een behoefte aan een algemene schrijftaal ontstaan. Het streven naar een geschreven eenheidstaal, dat zich het eerst manifesteerde bij boekdrukkers en redrijkers, luidde het standaardiseringsproces van het Nederlands in. Met ‘standaardisering’ bedoelen we het taalsociologische proces waarbij uit een toestand van dialectverscheidenheid een eenheidstaal ontstaat (Janssens & Marynissen 2011: 118).

Het traditionele beeld van het ontstaan van het huidige Standaardnederlands, een proces dat verschillende eeuwen in beslag genomen heeft, is het volgende. De eerste aanzetten tot standaardisering van het Nederlands vonden in de 16de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden plaats, met name in Brabant, waar toendertijd het economische en culturele zwaartepunt van de Lage Landen lag. Aan de prille standaardisering van de volkstaal kwam abrupt een einde na de politieke scheiding tussen de noordelijke en de zuidelijke gewesten. Toen het Zuiden na de val van Antwerpen in 1585 definitief in de macht van de Spanjaarden kwam, liep de zuidelijke invloed op de ontwikkeling van het Standaardnederlands ten einde (Willemyns 2013: 79). De standaardtaal kreeg in de eerste helft van de 17de eeuw geleidelijk vorm in de regio Holland, dat in die periode een culturele en economische bloeitijd doormaakte, ‘Hollands Gouden Eeuw’. Als gevolg van de sterke positie van het gewest Holland binnen de Republiek werd het beschaafde Hollands het fundament waarop het ABN werd gegrondvest (Van der Sijs 2019: 117). Het Hollandse dialect, zoals het door ontwikkelde mensen in de Hollandse steden gesproken werd, werd de basis van de Nederlandse standaardtaal, weliswaar aangevuld met zuidelijke taalvarianten van de vele prestigieuze Brabanders en Vlamingen die na 1585 hun heil hadden gezocht in het vrije Noorden (Marynissen & Janssens 2013: 89).

In dit onderzoek naar de taal in de incunabelen van Gheraert Leeu, één van de pioniers van het boekdruken in de Nederlanden, worden deze premissen van het ontstaan van de Nederlandse standaardtaal getoetst. Kan de graduele overgang van Laatmiddelnederlands dialect naar bovenregionaal Vroegnieuw-nederlands al in de volkstalige incunabelen van Gheraert Leeu,

die van 1477 tot 1492 achtereenvolgens in Gouda en in Antwerpen als drukker werkzaam was, worden aangetoond?

2 De invloed van de boekdrukkunst op de schrijftaal

Zoals gezegd is het streven naar een uniformere taal dan de gangbare Middelnederlandse dialecten in de late middeleeuwen opgekomen. Eén van de factoren die de behoefte aan een algemene taal bevordert heeft, is de uitvinding van de boekdrukkunst, die in Europa door Johannes Gutenberg in Mainz rond 1450 werd ontwikkeld. Het duurde nog tot 1473 voor de nieuwe techniek in de Nederlanden geïntroduceerd werd en ook hier incunabelen op de markt kwamen, aanvankelijk in het Latijn. Het eerste boek dat in de Nederlandse volkstaal werd gedrukt, was de *Delftse bijbel*, die in 1477 in Delft werd vervaardigd door Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch.

De productie van vroege drukken in de Nederlanden is uitvoerig gedocumenteerd door Cuijpers (1998). De boekdrukkunst kwam het eerst tot ontwikkeling in de Hollandse steden (Delft, Gouda, Leiden, Utrecht, Amsterdam), waar vóór 1500 het merendeel van de boeken in de volkstaal gedrukt is. Na 1500 verschoof het zwaartepunt van de drukkersactiviteit naar Antwerpen, dat in de 16de eeuw uitgroeide tot hét boekencentrum van de Nederlanden (Pleij 1992). In totaal kwam maar liefst 62% van de volkstalige productie tussen 1473 en 1540 tot stand in Antwerpen, tegenover slechts 21% in de Hollandse drukkerssteden en 7% in de IJsselsteden Zwolle en Deventer (Cuijpers 1998: 74-75; 80-81).

De ontwikkeling van de boekdrukkunst was de grootste taaltechnologische innovatie sinds de uitvinding van het schrift. Deze cruciale stap in de mechanisering van het boekenbedrijf kwam tegemoet aan de toenemende vraag naar boeken (Klein 2004: 70; Biemans 2004: 20). De belangrijkste genres die van de drukpers rolden, waren devote en religieuze teksten in de volkstaal voor een lekenpubliek en Latijnse theologische en wetenschappelijke traktaten voor de clerus en de wetenschappelijk gevormden (Klein 2004: 70). Hoewel het aantal Nederlandstalige boeken slechts ca. 25% tot 35% van de totale boekproductie omvatte (Cuijpers 1998: 62), verschenen duizenden boeken in de volkstaal, waarvoor een koperspubliek werd gezocht, in de regel buiten de eigen stad en regio (Cuijpers 1998: 76). Het drukken van boeken werd aan een bepaalde afzetmarkt aangepast (Biemans 2004: 41). Gheraert Leeu bijvoorbeeld breidde in de loop van zijn carrière

zijn lettermateriaal uit met de Venetiaanse rotunda-letters, waarmee hij zich op de internationale markt voor theologische en wetenschappelijke geschriften kon positioneren (Hellinga 1993: 22).

Dat drukkers bij de vormgeving van hun drukken talige veranderingen aanbrachten in de teksten die ze nadrukten, is al langer bekend (zie bijvoorbeeld Hellinga-Querido 1974, 4.2.3.). Om hun volkstalige boeken in een zo ruim mogelijk gebied te kunnen verkopen, streefden drukkers naar uniformiteit in de taal (Pleij 2010: 306, Hellinga 2014: 5). Zo laat Willemyns (1997) zien hoe de Antwerpse drukker Jan van Ghelen in 1562 haast alle West-Vlaamse taalkenmerken in de werken van de West-Vlaamse toneelauteur Anthonis de Roovere (1430-1482) verving door niet-regionale taalvormen. Jan van Ghelen verbrabantste de tekst dus niet, maar drukte hem in Vroegnieuwnederlands (Willemyns 1997: 186-190).

Een soortgelijke ontdialectisering van de taal werd al in het prille begin van de 16de eeuw doorgevoerd, zo bleek bij onze studie van *Dit is der zotten ende der narren scip* (Janssen & Marynissen 2018), een satirisch-moraliserend werk van de hand van de Gentse humanist Josse Bade. De editio princeps, die in 1500 in Parijs werd uitgebracht, is gedrukt in het Laatmiddelevlaams. In de twee latere Antwerpse herdrukken (1504, 1548) zijn de Vlaamse dialectkenmerken uit de eerste editie in twee fases verwijderd. De Antwerpse herdruk van 1504 is in verregaande mate ontvlaamst en in de herdruk van 1548 zijn zo goed als alle Vlaamse dialectkenmerken vervangen door bovengewestelijke, Vroegnieuwnederlandse vormen (Marynissen & Janssen 2014). De Narrenschip-casus wijst erop dat boekdrukkers al vroeg hebben beseft dat zij met hun drukwerk niet alleen lezers van de lokale markt moesten willen bedienen, maar een zo groot mogelijk publiek.

De vraag of de ontvlaamsing van het Narrenschip een alleenstaand feit was dan wel of ook in andere vroege gedrukte werken uit Antwerpen en andere drukkerscentra uit de Nederlanden al vroeg bovengewestelijk Nederlands gedrukt werd in incunabelen en postincunabelen, gaf de aanzet tot een DFG-onderzoeksproject aan de Universität zu Köln: 'From Late Middle Dutch to Early New Dutch: the influence of the printing press on the standardization of written Dutch'.¹

In deze bijdrage wordt een casus uit dit project voorgesteld: een studie van de taal van drukker Gheraert Leeu, één van de pioniers van de boekdrukkunst in de Nederlanden, die aan het einde van de 15de eeuw zowel in Gouda als in Antwerpen als drukker actief was.

3 Gheraert Leeu, pionier van de boekdrukkunst in de Nederlanden

Gheraert Leeu, vermoedelijk als molenaarszoon in Gouda geboren, ontpopte zich tot één van de markantste drukkers uit de Nederlandse incunabeltijd. Van 1477 tot 1484 werkte hij als drukker in zijn geboortestad. In 1484 verhuisde hij van Gouda naar Antwerpen, waar hij zijn drukkersactiviteit voortzette tot aan zijn abrupte dood in 1492, toen hij bij een ruzie dodelijk verwond werd door één van zijn lettersnijders, Henric van Symmen (Goudriaan 1992: 195).

Gheraert Leeu wordt om verschillende redenen als een pionier van de vroege boekdrukkunst in de Nederlanden beschouwd. Vergeleken met het fonds van tijdgenoten, is Leeus productie in de volkstaal opmerkelijk (Goudriaan 1992: 194-195). 37 van de 70 boeken die Leeu in Gouda drukte, zijn Nederlandstalige teksten. Ook in zijn Antwerpse tijd bestond zijn fonds voor ruim een derde uit boeken in de Nederlandse volkstaal,² naast een omvangrijke Latijnse productie, die hij in een groot deel van West-Europa aan de man bracht. Hierin ligt dan ook de originaliteit en de betekenis van Gheraert Leeu: met zijn uitgaven in het Latijn reikte Leeu naar de grote, Latijnstalige wereld van boekproductie en -handel, terwijl hij met zijn teksten in zijn moedertaal het contact met zijn culturele wortels weet te behouden (Hellinga 1993: 15).

Leeu voerde innovatie hoog in het vaandel. Onophoudelijk werkte hij aan de verbetering van de vormgeving van zijn boeken. Hij introduceerde nieuwe lettertypes en experimenteerde met nieuwe boekformaten. Hij voegde een echte titelpagina en alfabetische tafels aan zijn drukken toe en investeerde in aantrekkelijke houtsneden (Goudriaan 1992: 197).

Leeu had bovendien een goede neus voor zaken: hij voelde feilloos aan welk genre boeken bij het publiek in de smaak zou vallen. Sommige van zijn Nederlandstalige edities werden echte bestsellers; ze werden herhaaldelijk door hemzelf en anderen herdrukt (Goudriaan 1992: 196-197).

Niettegenstaande zijn zakelijk succes in Gouda, waar Leeu een groot aandeel had aan de Hollandse bloeiperiode van het boekdruken (1477-1485), verplaatste hij zijn drukkerij in 1484 naar Antwerpen, op een ogenblik dat de Antwerpse drukkershousse nog moest beginnen. Leeus motieven om naar het kosmopolitische Antwerpen te verhuizen kunnen economisch of cultuurhistorisch van aard geweest zijn, aldus Goudriaan (1992: 199-200). Goudriaan wijst erop dat volgens Hellinga (1966) Leeu om economische redenen verhuisde: hij meende vanuit Antwerpen beter de

internationale markt te kunnen bereiken met zijn Latijnse productie, die in zijn Antwerpse tijd omvangrijker was dan in zijn Goudse periode. Pleij daarentegen is van mening dat Leeu culturele beweegredenen had om naar Antwerpen te trekken. Volgens hem vond Leeu mogelijk bij de rijkere en hoger ontwikkelde burgerij in de Zuidelijke Nederlanden meer afnemers voor zijn vernieuwende teksten en 'hogere' literatuur dan in het bescheiden Holland. Bovendien was de markt voor volkstalige teksten in de Noordelijke Nederlanden snel verzadigd geraakt (Pleij 1987: 57-58).³

Wat Leeus beweegredenen ook waren om naar Antwerpen te verhuizen, het is een feit dat niet Antwerpen Gheraert Leeu tot een drukker van internationaal formaat heeft gemaakt, maar dat dankzij Leeu en een handvol andere pioniers Antwerpen is uitgegroeid tot het toonaangevende drukkerscentrum dat het tot diep in de 16de eeuw is geweest (Goudriaan 1992: 200).

Gheraert Leeu was zich als drukker al vroeg bewust van het belang van de taal waarin hij zijn boeken drukte. Al in zijn Goudse periode wilde hij zijn taalgebruik minder regionaal maken, om zijn boeken voor een ruimere kring dan zijn Hollandse lezerspubliek aanvaardbaar te maken (Hellinga 1993: 20).

In wat volgt wordt een analyse gemaakt van de taal in acht boeken van Gheraert Leeu, drie gedrukt in Gouda en vijf in Antwerpen. Niet alleen zijn taalgebruik en de evolutie ervan wordt onderzocht, maar ook de vraag of Leeus verhuizing van Holland naar Brabant zijn drukkerstaal heeft beïnvloed, komt aan bod.

4 De taal in acht boeken, gedrukt door Gheraert Leeu in Gouda resp. in Antwerpen

Alvorens we de taal in Gheraert Leeus boeken in detail analyseren, worden de onderzoeksvragen en de onderzoeksmethode uit het DFG-project toegelicht.

4.1 Onderzoeksvragen

De doelstelling van het onderzoeksproject is het documenteren van de ont-dialectisering van de Nederlandse schrijftaal vanaf het begin van de volkstalige overlevering in incunabelen en postincunabelen, m.a.w. het bepalen van de graduele overgang van nog dialectaal gekleurd Laatmiddelnederlands naar minder regionaal gekleurd Vroegnieuw-nederlands, die de ontwikkeling naar eenheid in de Nederlandse schrijftaal inleidt.

De centrale onderzoeksvraag is: welke invloed heeft de introductie van de boekdrukkunst gehad op de uniformering van de Nederlandse schrijftaal? Welke regio's en welke drukkers namen het voortouw in de ontlectisering van de schrijftaal? Wanneer speelde dit proces zich precies af?

Deze centrale vraagstelling wordt in vier stappen onderzocht, waarin volgende deelvragen worden beantwoord.

- 1 Hoe dialectaal gekleurd is een gedrukt boek?
- 2 Tot welke dialectregio's behoren de aangetroffen dialectvormen?
- 3 Welke dialectkenmerken bepalen het regionale karakter van een boek?
- 4 Welke diachrone evolutie qua dialectgraad en qua gebruik van dialectvarianten is vast te stellen?

4.2 Onderzoeksmethode

4.2.1 *Selectie van incunabelen en postincunabelen*

Uit de periode van de vroege boekdrukkunst (einde 15de eeuw-begin 16de eeuw) zijn een groot aantal boeken overgeleverd, die in bibliotheken overal ter wereld bewaard worden. Wat de Nederlanden betreft, stammen ze uit de vier regio's waarin in die tijd drukkers actief waren: Brabant, Holland, de IJsselregio en Vlaanderen. De oude drukken zijn geïnventariseerd in volgende catalogi:

- USTC (Universal Short Title Catalogue: A digital bibliography of early modern culture, 1450-1650), <<https://www.ustc.ac.uk>>.
- ISTC (Incunabula Shorttitle Catalogue: The international database of 15th-century European printing), <<http://www.bl.uk/catalogues/istc/>>
- GW (Gesamtkatalog der Wiegendrucke: alle drukken die wereldwijd voor 1500 verschenen zijn, <<https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de>>)
- STCN (Short-Title Catalogue Netherlands: nationale bibliografie van Nederland, 1540-1800), <<https://www.kb.nl/organisatie/onderzoek-expertise/informatie-infrastructuur-diensten-voor-bibliotheken/short-title-catalogue-netherlands-stcn>>
- STCV (Short Title Catalogus Vlaanderen: de bibliografie van het handgedrukte boek in Vlaanderen vóór 1801), <<https://stcv.be>>

Dankzij de voortschrijdende digitale ontsluiting ervan, kunnen vele van deze kostbare werken nu online geraadpleegd worden. Het samengestelde corpus bevat voornamelijk geestelijke teksten in proza. De volkstaalteksten uit de late middeleeuwen waren immers in overgrote meerderheid direct

of indirect religieus van aard (Cuijpers 1998: 90). Daarnaast zijn een aantal profane verhalen en historische kronieken opgenomen in het onderzoek. De oude drukken werden enkel in de selectie opgenomen als de USTC, ISTC en GW dezelfde, ondubbelzinnige data wat betreft drukker, drukplaats en drukdatum vermelden.

Zeven van de acht drukken van Gheraert Leeu die in de hier gepresenteerde casus worden onderzocht, zijn online raadpleegbaar op websites van nationale of universiteitsbibliotheken of in de collectie *Early European Books*. Van het *Boek van de vier oefeningen* (Antwerpen, 1491), dat zich in de Cambridge University Library bevindt, werden door de universiteitsbibliotheek van Cambridge scans ter beschikking gesteld.

4.2.2 De onderzochte dialectkenmerken

Om te bepalen of, wanneer, waar en in welke mate de taal in vroege gedrukte boeken geen dialect van het Middelnederlands meer was, maar al op weg was naar uniformer Vroegnieuw-nederlands, moest het aantal voorkomens van typerende Laatmiddelnederlandse dialectkenmerken – in eerste instantie klankkenmerken, aangevuld met enkele eenduidig regionale spellingkenmerken – geteld en afgezet worden tegenover hun niet-regionale varianten.

Bij gebrek aan een fonologie van de 15de-eeuwse Laatmiddelnederlandse dialecten, raadpleegden we de bestaande studies over de Middelnederlandse fonologie om een zo compleet mogelijk overzicht te krijgen van de verspreiding van (Laat)middelnederlandse dialectkenmerken die mogelijkerwijs tot in onze onderzoeksperiode gehandhaafd worden:

- De Wulf 2019: *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*.
- Rem 2003: *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuwse Middelnederlands*.
- Berteloot 1984: *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*.
- *Middelnederlands: vormen en constructies*. <https://middelnederlands.nl> (op basis van 13de- en 14de-eeuwse oorkonden).
- Mooijaart 1992: *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*.
- Van Loey 1980: *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*.

Met uitzondering van Van Loey 1980 bevatten deze publicaties tal van kaarten met de verspreiding van 13de- en/of 14de-eeuwse Middelnederlandse klank- en spellingvarianten in het hele taalgebied in ambtelijk taalgebruik,

met name in lokale oorkonden. Om de dialectvormen die we bij onze lectuur van gelokaliseerde 15de-en 16de-eeuwse drukken van narratieve teksten aantreffen te kunnen toewijzen aan een dialectregio, toetsten we ze in de mate van het mogelijke af aan hun verspreiding volgens de genoemde studies. Aangezien vele van de dialectkenmerken uit de 13de en 14de eeuw in de hedendaagse dialecten bewaard zijn, zullen ze ook in de 15de en 16de eeuw in de betrokken gebieden bestaan hebben. Dat neemt niet weg dat hun verspreidingsgebied in de loop der tijd groter of kleiner geworden kan zijn.

We stelden de volgende inventaris op van regionale klank- en spellingkenmerken die in gedrukte teksten uit onze onderzoeksperiode voorkomen: Brabantse dialectkenmerken:

- palatalisatie van Wgm. *ô*, bijv. *gruen, suecken, brueder, guet, vueren, rueren, suet*
- palatalisatie van Wgm. *au*, bijv. *gelueven*
- palatalisatie van Wgm. *â*, bijv. *weerdich, rechtveerdich, greve*
- palatalisatie van Wgm. *a*, bijv. *mechtich, becker, mecht*
- palatalisatie van Wgm. *a* vóór *r*+consonant, bijv. *herde, mertelaer, erm, berm-*
- opening van Wgm. *i* in gesloten syllabe, bijv. *es, mes, mesdadich*
- depalatalisatie van Wgm. *u*, bijv. *locht, vrocht, vervollen, borger*
- ronding van Wgm. *e* of *i* vóór *l*+consonant, bijv. *hulpen, gulde*
- sluiting van Wgm. *e* voor gedekte nasaal, bijv. *kinnisse, kinnen, inghel, dincken*
- sluiting van /ê/ uit Wgm. *ai*, bijv. *hieten, ierst*
- diftongering van /y/ tot *ou* vóór *w* of in auslaut, bijv. *houwelick, scouwen, grouwen, nou*
- gespreid vocalisme bij woorden met Wgm. *iu*, bijv. *lieden, vier, rieken, kieken, dievel*
- syncope van *d* of *v*, bijv. *raey, hoot*
- meervoud + infinitief van het hulpwerkwoord ‘zullen’: *selen*

Hollandse dialectkenmerken:

- palatalisatie van Wgm. *a* in gesloten syllabe, bijv. *sel* (1ste en 3de persoon enkelvoud van ‘zullen’), *blet*
- behoud van de consonantcluster *-ft*, bijv. *graft, ghecoft, craft, geruft, saftmoedich*
- velarisering van Wgm. *a*, bijv. *brocht, docht, ambocht*
- sluiting van Wgm. *e*, bijv. *mit, bin, besmit*
- sluiting van /ê/ uit Wgm. *ai*, bv. *hieten*

- opening (en eventueel rekking) van Wgm. *e* vóór *r*+consonant, bijv. *wae-relt, bargh, karke, -farm, lantaerne, aerde, harte*
- meervoud + infinitief van het hulpwerkwoord ‘zullen’: *sellen*

Noordoostelijke dialectkenmerken:

- palatalisatie van Wgm. *ô*, bijv. *gruen, suecken, brueder, guet, vueren, rueren, suet*
- palatalisatie van Wgm. *au*, bijv. *gelueven*
- palatalisatie van Wgm. *â*, bijv. *weerdich, rechtveerdich, greve*
- behoud van Wgm. *ô*, bijv. *ropen, soken, broder*
- sluiting van Wgm. *e*, bijv. *mit, bin, besmit*
- depalatalisatie van Wgm. *u*, bijv. *borger*
- behoud cluster *o/a+l+d/t*, bijv. *colde, gold, old, olders, scholder, solde, holden, wolde, holt*
- opening van Wgm. *o* in open syllabe, bijv. *apen, baven, aver*
- palatalisatie van */o/* (uit Wgm. *ǔ*) in gesloten syllabe, bijv. *up, bus, vul, uns, um, dunderdag, hunderd, sunder, sunde, sundaer, under*
- behoud van */ê/* (uit Wgm. *ê^z* en *ai*), bijv. *breef, seele*
- sluiting van */ê/* uit Wgm. *ai*, bijv. *ierst, ghiest, bekieren*
- verkorting van */ei/* uit Wgm. *ai*, bijv. *hilich*
- behoud van Wgm. *i*, bijv. *richter, ghericht*
- behoud van de consonantcluster *-ft*, bijv. *after, geruft, graft, luft, craft, gecoft*
- *nummer* (‘nimmer’)
- *ny* (‘nieuw’)
- voorzetsel *to, tho, toe*
- meervoud + infinitief van het hulpwerkwoord ‘zullen’: *solen, soelen, suelen*
- ablaut in voegwoord: *unde, und*

Vlaamse dialectkenmerken:

- spelling *-ou-* (in plaats van *-oe-*) vóór labialen en gutturalen, bijv. *bouc, ghenouch, soucken, ouffenen, prouven, noumen, roupen*
- spelling *-au-* (in plaats van *-ou-*), bijv. *vrauwe, hauden, gauds, haut, -vau-digh, zauden, stautelick, verdauwen*
- prothese van *h-*, bijv. *hic, heischen, hulieden, hende, houffeninghe*
- procope van *h-*, bijv. *us, oonen, als*
- palatalisatie van */o/* (uit Wgm. *ǔ*) in gesloten syllabe, bijv. *up, bus, vul, sturten, turren, zurghen, curte*
- opening van Wgm. *i* in gesloten syllabe, bijv. *es, mes, mesdadich*

- sluiting van /ei/ (uit Wgm. *ai*), bijv. *cleen, helich, eeghen, bereed, beede, scheeden, leeden*
- ronding van Wgm. *i*, bijv. *ruddere*
- ontronding van Wgm. *ǔ*, bijv. *stick, pitte, pette, littel, lettel*
- opening (en eventueel rekking) van Wgm. *e* vóór *r/l*+consonant, bijv. *waerelt, bargh, karke, -farm, lantaerne, aerde, harte, waercken, aerfghenaem, kaersten, aergher, waerpen, maerken, allendigh*
- rekking van Wgm. *a*, bijv. *aerbeydt, aermoede, aerm*
- sluiting van Wgm. *e* voor gedekte nasaal, bijv. *kinnisse, kinnen, inghel, dincken*
- opening van Wgm. *e* in gesloten syllabe, bijv. *-nesse, zelve, blent, blender, nemmermeer, crebbe*
- palatalisatie van Wgm. *ǔ* in open syllabe, bijv. *duer, meughen, cueninc, suene*
- gespreid vocalisme bij woorden met Wgm. *iu*, bijv. *lieden, dier, vier, rieken, kieken, dievel*
- velarisering van Wgm. *a*, bijv. *brocht, docht, ambocht*

Als dialectkenmerk hebben we beschouwd: varianten die afwijken van het huidige Standaardnederlands. We zijn er ons van bewust dat dit een anachronistisch standpunt is, waarbij twee kanttekeningen wat de interpretatie van taalvormen die we als regionale kenmerken in ons corpus met teksten uit het einde van de 15de en de 16de eeuw hebben opgevat, moeten worden geplaatst:

- 1 Er zijn varianten die historisch tot een bepaald dialect of dialecten behoren en we bijgevolg als regionaal hebben beschouwd, maar die zich inmiddels tot de algemeen-Nederlandse, supraregionale vorm hebben ontwikkeld. Zo zijn bijvoorbeeld de vormen *aerde* ‘aarde’ en *harte* ‘hart’, die oorspronkelijk Hollands en Vlaams zijn, nu de Standaardnederlandse vormen. In de door ons onderzochte laat-15de-eeuwse en 16de-eeuwse drukken zijn deze varianten echter niet in het hele taalgebied verspreid, maar alterneren ze met klankwettig *erde* en *herte*.
- 2 Omgekeerd hebben we regionale varianten aangetroffen die kenmerkend zijn voor een bepaald dialect of dialecten en geen algemeen-Nederlands zijn geworden, maar die in ons laat-15de-eeuwse en 16de-eeuwse corpus van gedrukte boeken een ruimere verspreiding blijken te hebben dan hun oorspronkelijke regio. Twee voorbeelden: Vlaams en Hollands *docht, brocht* komt ook in Brabantse drukken voor; de Brabantse umlautvormen *rechtveerdich* en *weerdich* troffen we ook in Hollandse en Vlaamse drukken aan. Deze dialectvormen blijken aan het einde van de 15de en in de 16de eeuw in min of meerdere mate bovengewestelijke

vormen te zijn, maar hebben die status later niet (meer): ze maken geen deel uit van de huidige Nederlandse standaardtaal.

Indien een dialectvorm kenmerkend is voor meer dan één regio, hebben we de vorm bij de bewerking van het materiaal (zie 4.2.4) ingedeeld bij de regio waarin het boek gedrukt is. Bijvoorbeeld: de variant *hieten* voor *heten*, met sluiting van /ê/ uit Wgm *ai*, behoort zowel tot het Brabantse als het Hollandse dialect. Wanneer *hieten* in een in Holland gedrukte tekst voorkomt, hebben we deze als een Hollandse dialectvorm beschouwd. *Hieten* in een in Brabant gedrukte tekst is als een Brabantse dialectvorm geteld. Hetzelfde geldt voor Hollands-Vlaams *aerde* en *brocht*, die we in Hollandse drukken bij het Hollands hebben gerekend en in Vlaamse drukken als Vlaamse dialectvormen hebben geteld, contrasterend met de oostelijke, klankwettige vormen *erde* en *bracht*. In hoeverre dergelijke varianten, die aan het einde van de 15de eeuw en in de 16de eeuw in narratieve gedrukte teksten ruimer verspreid zijn dan één van de vier door ons onderscheiden dialectregio's, als een poging om minder regionaal te drukken op te vatten zijn, komt bij onze bespreking van de resultaten aan bod.

In de drukken van Gheraert Leeu hebben we voornamelijk Brabantse en Hollandse dialectkenmerken aangetroffen, naast een enkele Noordoostelijke vorm. Klank- en spellingvarianten die uitsluitend het Laatmiddelvlaamse dialect typeren, ontbreken echter volkomen in Leeu's werk. In het graafschap Vlaanderen, dat omtrent de eeuwwisseling met politieke en economische moeilijkheden kampte, komt het boekdrukken pas na 1530 op gang. Louter Vlaamse dialectvarianten komen noch bij Leeu, noch bij andere drukkers die buiten het graafschap Vlaanderen werkzaam waren, voor. Het Vlaamse dialect had in het begin van de 16de eeuw geen aantoonbare invloed op de druktaal van andere regio's (zie ook 5.3).

Hoewel het niet het primaire doel is van ons onderzoek, vergroten de resultaten van ons onderzoek onze kennis van de fonologie van het Laatmiddelnederlands omstreeks 1500: welke dialectkenmerken komen in het begin van de 16de eeuw voor, wat is hun verspreiding en hun frequentie? (zie ook 4.2.4 en 5).

4.2.3 *Verzameling van het taalmateriaal*

Hoewel de oude drukken uit ons corpus gedigitaliseerd zijn, lukt het helaas niet om met behulp van de zoekfunctie gericht naar dialectvarianten te zoeken. De OCR-software waarmee de gescande of gefotografeerde bladzijden van de gedrukte boeken gedigitaliseerd zijn, is niet gesofisticeerd genoeg om aparte woordvormen in voldoende mate te herkennen. Enkel

getranscribeerde oude teksten kunnen met behulp van de zoekfunctie met succes doorzocht worden. Dat noopte ons ertoe om de dialectvormen en hun niet-regionale equivalenten manueel te tellen, een tijdrovend werk.

Van elk boek werden ca. 20.000 woorden gelezen, een aantal dat representatieve resultaten voor dit type taalhistorisch onderzoek oplevert (zie Stockmann-Hovekamp 1991 en Behr 2014). Boeken met een omvang van ongeveer 20.000 woorden werden in hun geheel gelezen. Bij omvangrijkere boeken is een steekproef van ca. 20.000 woorden genomen.

Bij het trekken van de steekproef is rekening gehouden met een mogelijke zetterwissel – volgens de methode van Fujii 1996 en 2007 – door uit elke katern tekst op te nemen tot het aantal van ca. 20.000 woorden bereikt is. Uit detailstudies is immers gebleken dat een zetterwissel implicaties kon hebben voor de taal. Zo stelde bijvoorbeeld Hellinga-Querido (1974) vast dat zowel zetter A als zetter B de Vlaamse dialectvormen in de West-Vlaamse legger van het in 1485 door Jacob Bellaert in Haarlem gedrukte *Histoire de Jason* door Hollandse of niet-regionale vormen verving, maar zetter A ging een stapje verder in het kwalitatief verbeteren van de tekst dan zetter B. Hellinga (2014: 6) voert de talige veranderingen in gedrukte teksten terug op het werk van de zettters, niet op dat van de drukker of de corrector.

Zettters en drukkers continueerden in wezen het werk van hun voorgangers, de professionele schrijvers of kopiisten van handschriften. Hun attitude tegenover de teksten verschilde weinig van elkaar. Net zoals middeleeuwse kopiisten talige wijzigingen in teksten aanbrachten en zonder probleem de oorspronkelijke dialectkleur van het handschrift aan hun eigen dialect aanpasten, hadden ook zettters redactionele vrijheid (Biemans 2004: 21). Ook zij pasten autonoom de taal van de te publiceren teksten aan een andere regio aan, maar – in tegenstelling tot hun voorgangers-scribenten – verwijderden zettters bovendien regionale kenmerken met het oog op de grotere afzetmarkt waarop de mechanische productie van boeken zich richtte:

Vernacular texts were modernised and might be stripped of regional characteristics in order to be presented ‘as new’, and viable for a larger or a different market than that characterised by the original language forms. Printer’s copy shows that the compositors were working, as it were, on the frontlines, and actively contributed to the development of a generally accepted presentation of a particular language (Hellinga 2014: 5).

4.2.4 *Bewerking van het taalmateriaal*

Met het oog op de vier gedefinieerde onderzoeksvragen zijn de taalvormen als volgt kwalitatief en kwantitatief bewerkt:⁴

1 De dialectgraad van een tekst.

Om te bepalen hoe dialectaal gekleurd een tekst is, zijn bij het exciperen alle dialectvormen en hun niet-regionale tegenhangers onderstreept en geteld. Het totale aantal getelde regionale vormen is vervolgens afgezet tegenover het geschatte totale aantal gelezen woorden in het boek. Indien bijv. 700 regionale woorden op een totaal van 20.000 woorden gelezen werden, hetgeen overeenstemt met 350 regionale woorden per 10.000 woorden, bedraagt de dialectgraad 3,5%. Dit betekent dat op iedere 100 woorden gemiddeld ruim drie woorden regionaal gekleurd zijn.

2 Tot welke dialectregio's behoren de dialectvormen?

Alle dialectvormen zijn ingedeeld naar hun herkomst (zie 4.2.2): betreft het een Brabants (bijv. *brueder, mechtich, es*), een Hollands (bv. *mit, sel, sellen*), een Noordoostelijk (bijv. *solden, wolden*) of een Vlaams kenmerk (bijv. *cleene, vul*)?

Per boek zijn de regionale vormen per dialectregio samengegeld en vervolgens is een cirkeldiagram gemaakt met de procentuele verdeling van het aantal dialectvarianten per dialectgebied. Zo wordt voor elk boek duidelijk uit welke regio's de aangetroffen dialectvarianten afkomstig zijn.

We vertrokken van de premisse dat een boek dat in Holland gedrukt is, ook Hollands gekleurd zal zijn, en een boek dat in Brabant gedrukt is, Brabantse dialectvormen zal bevatten. Maar al snel bleek dat er heel wat dialectgemengde drukken zijn, waarin bijv. zowel Hollandse als Brabantse vormen voorkomen, zodat de verhouding tussen het aandeel Brabantse en het aandeel Hollandse kenmerken moest worden berekend.

3 Welke dialectkenmerken bepalen het regionale karakter van een boek?

Voor deze vraagstelling zijn alle dialectvormen en hun niet-regionale tegenhangers in tabellen ondergebracht en is de frequentieverhouding tussen de regionale en de niet-regionale varianten voor elk taalkenmerk berekend, bijv. *mit/met, sel/sal, -ft/-cht, solden/souden, brueder/broeder* enzovoort. Enkel van taalvormen waarvan de regionale en de niet-regionale varianten samen meer dan 10 vindplaatsen hebben, is vervolgens een staafdiagram met de procentuele verhouding tussen de varianten gemaakt. Deze taalkenmerken kunnen als prototypisch voor het dialect van een bepaalde regio worden beschouwd.

4 Welke diachrone evolutie qua dialectgraad en qua gebruik van dialectvarianten is vast te stellen?

Na de detailanalyse van de regionale taalkenmerken in afzonderlijke boeken wordt de diachrone evolutie van de dialectgraad afgebeeld in een lijndiagram, dat de mate van regionale kleuring van de oude drukken over een langere periode documenteert.

Om een overzicht te krijgen van de evolutie van de dialectvarianten, worden van (een selectie van) de prototypische taalkenmerken staafdigrammen gemaakt die de diachrone ontwikkeling van de verhouding regionale/ niet-regionale variant weergeven. Uit dergelijke diagrammen kan bijvoorbeeld het geleidelijke verdwijnen van de Hollandse dialectvorm *mit* of van de Brabantse vorm *es* worden afgelezen. Zo wordt duidelijk welke dialectvarianten zich – bij welke drukker – het langst als markeerder van het Hollands of het Brabants hebben gehandhaafd.

5 Resultaten

In wat volgt wordt het taalgebruik in acht drukken van Gheraert Leeu kwantitatief en kwalitatief onderzocht.

Van welke legger de incunabelen gedrukt werden, is helaas zelden te achterhalen. Maar voor de Latijnse productie van Gheraert Leeu in Gouda bleek het in veel gevallen mogelijk vast te stellen dat hij een al gedrukte tekst als kopij gebruikte. En van zijn Nederlandstalige edities drukte Leeu in de meeste gevallen de editio princeps, hetgeen impliceert dat hij met een handschrift als legger werkte (Hellinga-Querido 1974: 1). Een overzicht van de bronnen die Gheraert Leeu voor het drukken van zijn prozaromans gebruikte, biedt Besamusca & Willaert 2019.

5.1 Analyse per boek

5.1.1 *Boek 1: Die vier uterste, Gouda 1477*

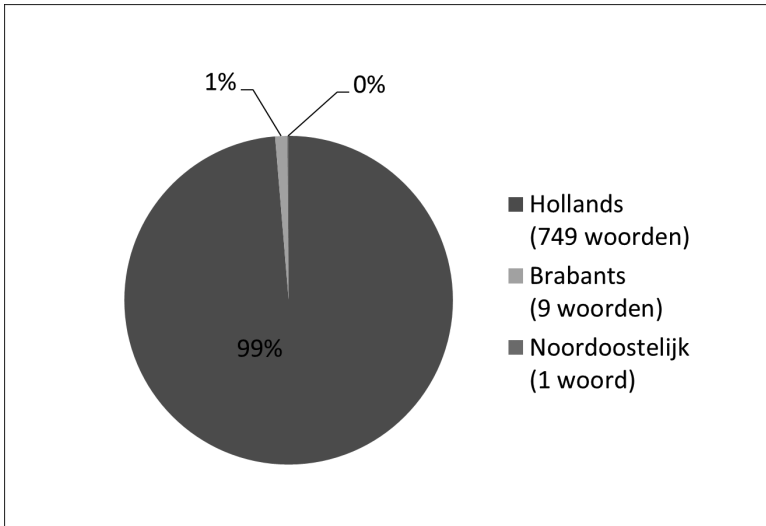
5.1.1.1 Dialectgraad: 3,3%

759 regionale woorden	23.000 gelezen woorden
330 regionale woorden per 10.000 woorden: = 3,3%	

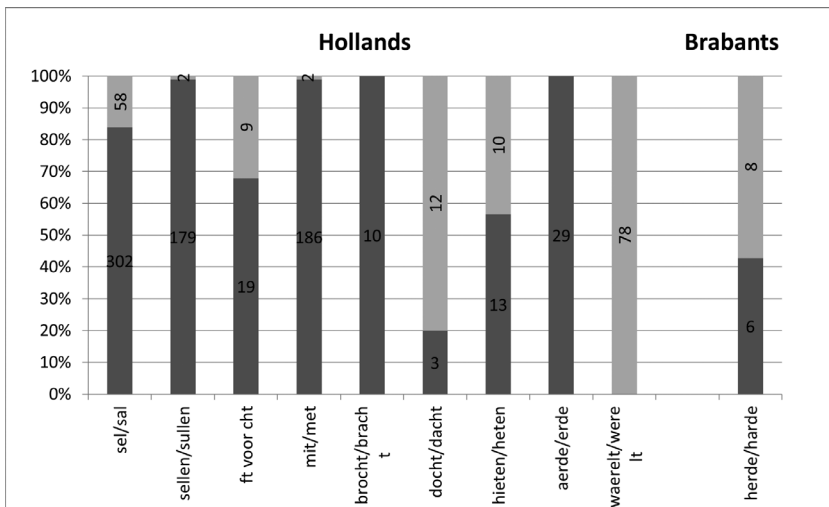
Het oudste boek waarvan we de taal onderzocht hebben, is een geestelijke tekst uit het begin van Leeus drukkerscarrière: *Die vier uterste*, gedrukt in Gouda in 1477. De tekst *Cordiale quattuor novissimorum* was één van de bekendste werken uit de 15de eeuw, waarvan in totaal 73 edities zijn overgeleverd, in verschillende talen (Latijn, Duits, Nederlands, Engels, Frans, Catalaans). Leeu bracht deze succesvolle tekst viermaal in het Nederlands uit. Naast zijn eerste editie uit 1477 wordt ook zijn Antwerpse druk uit 1488 in dit onderzoek betrokken (boek 5).

Met een dialectgraad van 3,3%, het hoogste percentage uit het corpus-Leeu, is Leeus eerste editie van *Die vier uterste* sterk dialectaal gekleurd. Per 10.000 woorden werden 330 dialectvarianten gelezen, ofwel: op iedere 100 woorden komen ruim drie dialectvarianten voor.

5.1.1.2 Dialectkenmerken

Figuur 1 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Die vier uterste* (Gouda 1477)

Figuur 2 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Die vier uterste* (Gouda 1477)

De regionale vormen in het boek zijn voor 99% Hollandse dialectvarianten: er wordt zo goed als altijd of altijd *mit* ($186/188 = 98\%$), *sellen* ($179/181 = 98\%$), *sel* ($302/360 = 83\%$) en *brocht* ($10/10 = 100\%$) gedrukt. Ook de Hollandse *-ft*-vormen ($19/28 = 67\%$) zijn in de meerderheid, evenals Hollands-Brabants *hieten* ($13/23 = 56\%$). In tegenstelling tot het regionale preteritum *brocht*, domineert in het variantenpaar *docht/dacht* de niet-regionale vorm *dacht* ($12/15 = 80\%$), preteritum van 'denken'. Net zoals in het merendeel van zijn andere boeken het geval is, verschijnt uitsluitend Hollands-Vlaams *aerde* (29x) en bovengewestelijk *werelt* (79x). Beide vormen zijn nu de Standaardnederlandse vormen. Als enige frequente Brabantse dialectvorm lazen we een aantal keer *herde* voor *harde* ($6/14 = 42\%$), daarnaast 2x *vervullen* voor *vervullen* en 1x *hulpen* voor *helpen*. Het eenmaal aangetroffen preteritum *solden* is een Noordoostelijke dialectvorm.

Hoewel de sterk Hollands gekleurde taal van dit boek het eigenlijk enkel geschikt maakte voor de lokale, Hollandse afzetmarkt, werd het boek ook in Antwerpen te koop aangeboden (Hellinga 1993: 20). Maar kennelijk waren dergelijke regionalismen, die in groten getale voorkomen, in 1477 nog gangbaar.

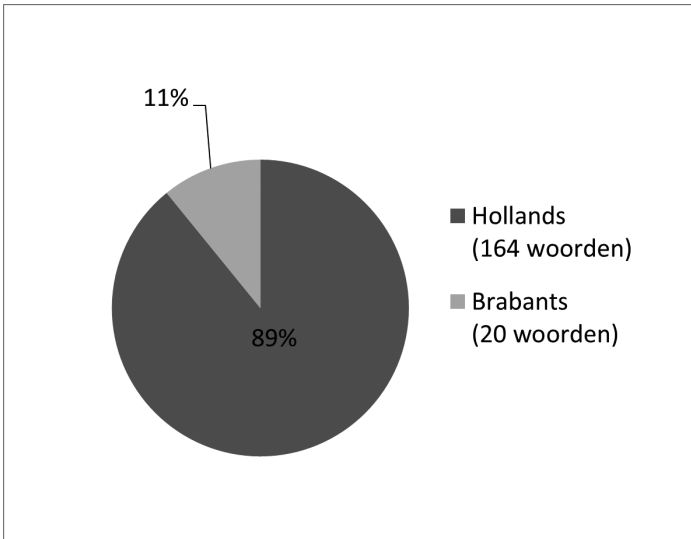
5.1.2 Boek 2: *Historien van Troyen, Gouda 1479*

5.1.2.1 Dialectgraad: 1,02%

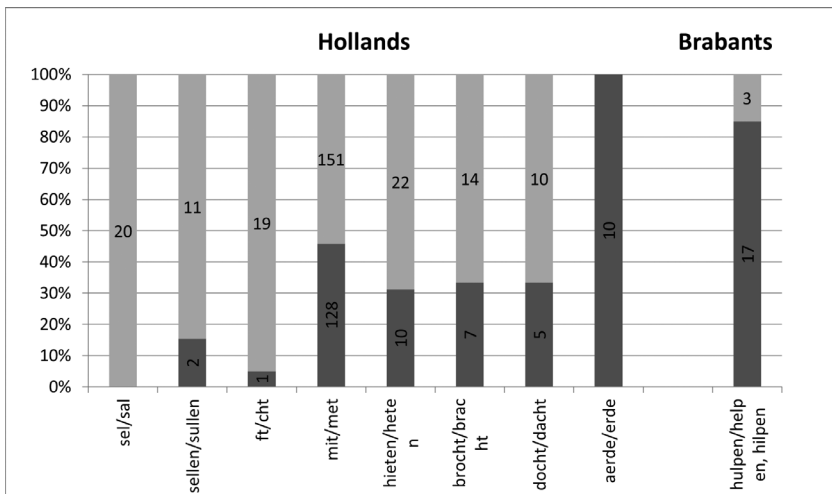
184 regionale woorden	18.000 gelezen woorden
102 regionale woorden per 10.000 woorden = 1,02%	

Het tweede geëxcerpeerde boek, de prozaroman *Historien van Troyen*, is met een dialectgraad van 1,02% aanzienlijk minder dialectaal gekleurd dan het vorige, maar het is net zoals het *Die vier uterste* in het Hollands gedrukt: 89% van de regionale vormen stammen uit het Hollands, slechts 11% zijn Brabantse varianten.

5.1.2.2 Dialectkenmerken

Figuur 3 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Historien van Troyen* (Gouda 1479)

Figuur 4 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Historien van Troyen* (Gouda 1479)

De lagere dialectgraad is toe te schrijven aan het feit dat de prototypische Hollandse varianten in deze roman merkelijk minder vaak worden gebruikt

dan in *Die vier uterste*. In de *Historien van Troyen* wordt altijd niet-regionaal *sal* (1ste en 3de persoon enkelvoud, 20x) gedrukt, en het Hollandse meervoud *sellen* (2/13 = 15%) en de Hollandse *-ft*-vormen (1/20 = 5%) komen maar zelden voor. De regionale varianten *hieten*, *brocht*, *docht* en het frequente *mit* zijn met ruim 30% (*hieten*, *brocht*, *docht*) tot 45% van de vindplaatsen (*mit*) in de minderheid ten opzichte van de Vroegnieuw nederlandse varianten *met*, *heten*, *bracht* en *dacht*. Net zoals in *Die vier uterste* het geval was, verschijnt altijd de van oorsprong Hollands-Vlaamse vorm *aerde*, die evenwel een ruimere verspreiding gekregen heeft: hij wordt ook in Antwerpse drukken courant gebruikt (zie boek 5, 7, 8). De geronde vormen *hulpen* (17/20 = 85%), de gepalataliseerde attestatie *herde* (1x) en de variant *vervullen* (1x), met velaar vocalisme, behoren tot het Brabantse dialect.

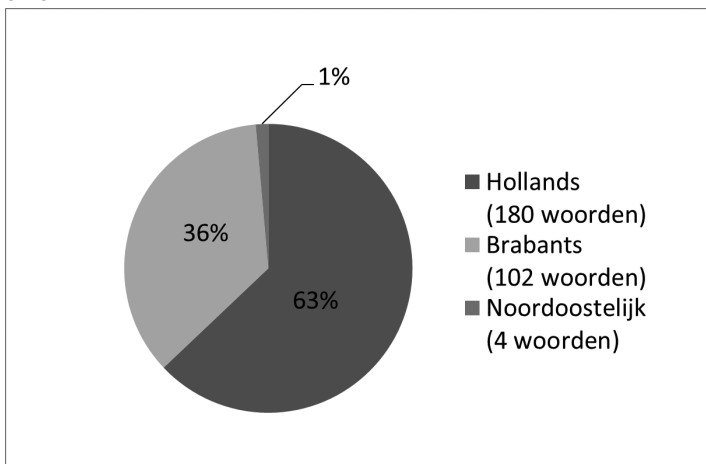
5.1.3 Boek 3: *Van Marien rosencransken*, Gouda 1484

5.1.3.1 Dialectgraad: 1,43%

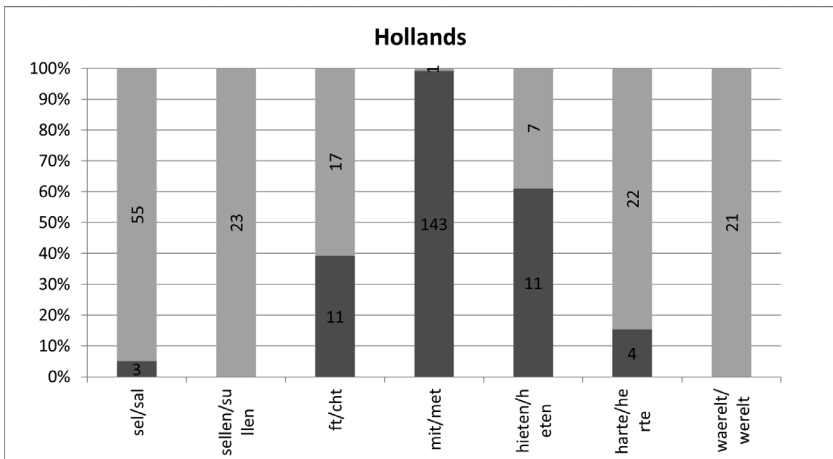
286 regionale woorden	20.000 gelezen woorden
143 regionale woorden per 10.000 woorden = 1,43%	

Een van de laatste boeken die Leeu in Gouda drukte, *Van Marien rosencransken*, behoort tot de devotieliteratuur. Het is, met een dialectgraad van 1,43%, wat meer dialectaal gekleurd dan de *Historien van Troyen* uit 1479, maar heel wat minder dan *Die vier uterste* uit 1477.

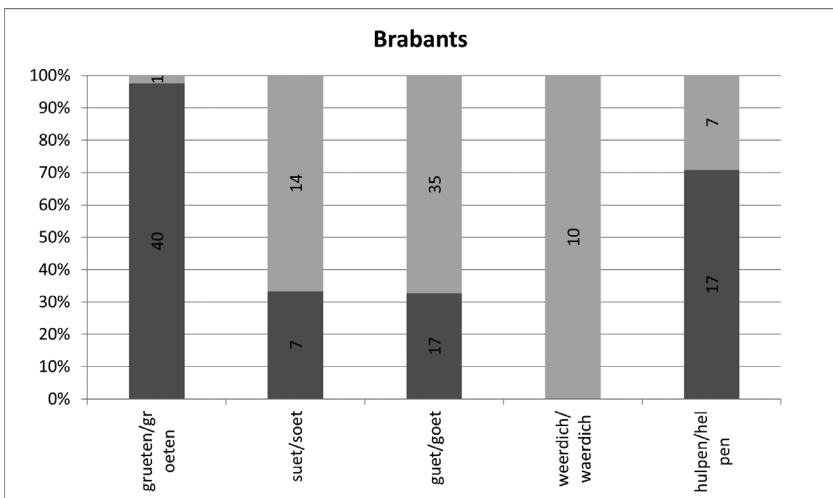
5.1.3.2 Dialectkenmerken

Figuur 5 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Van Marien rosencransken* (Gouda 1484)

Figuur 6 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in Van Marien rosenocransken (Gouda 1484): Hollands

Figuur 7 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in Van Marien rosenocransken (Gouda 1484): Brabants

Van Marien rosenocransken is een taalgemengde tekst, met 63% Hollandse, 36% Brabantse en 2% Noordoostelijke varianten.

De dominerende Hollandse kleuring komt voor het overgrote deel tot stand door het voorzetsel *met*, dat altijd in zijn Hollandse variant *mit* (143x) verschijnt. Daarna volgen de Hollandse *-ft*-vormen *after* (8), *gecoft* (2) en *luft* (1), die evenwel minder talrijk zijn (in totaal 39%) dan de *-cht*-clusters in *achter* (3) en *cracht* (14). Tot de dialectkleuring in deze Goudse tekst dragen voorts de varianten *hieten* (11/18 = 61%) en *harte* (4/26 = 15%) bij. De prototypische Hollandse dialectvarianten *sel* en *sellen* komen bijna nooit (*sel*: 3/58 = 5%) of nooit (*sellen*) voor. In de plaats lazen we tientallen keren niet-regionaal *sal* (55x) of *sullen* (23x).

Opvallend in deze tekst zijn de gepalataliseerde varianten *grueten* (40/41 = 97%), *suert* (7/21 = 33%) en *guet* (17/52 = 32%), die uit het Brabants stammen. Ook bij andere woorden treffen we deze *-ue*-spelling, die op palataal vocalisme wijst, aan: *rueren* (3/9), *brueder* (4/4), *bluet* (1/2). Eveneens Brabants is de geronde vocaal in *hulpen* (17/24 = 70%). Andere Brabantse dialectvormen zijn *vervullen* (3/3), *berm* (5/7), *lieden* (2/2) en *vier* (3/5). Deze tekst bevat tenslotte enkele werkwoordsvormen met behoud van de cluster *o+ld*, een kenmerk dat de Noordoostelijke dialecten typeert: *solde* (1x), *holden* (2x), *wolde* (1x).

5.1.4 Boek 4: *Paris ende Vienna, Antwerpen 1487*

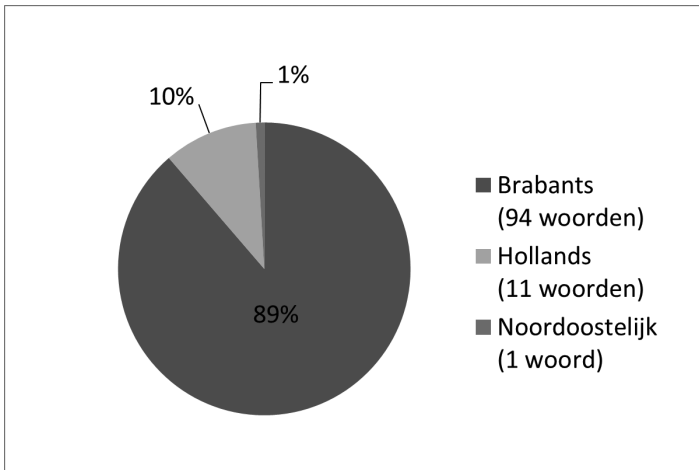
5.1.4.1 Dialectgraad: 0,53%

106 regionale woorden	20.000 gelezen woorden
53 regionale woorden per 10.000 woorden = 0,53%	

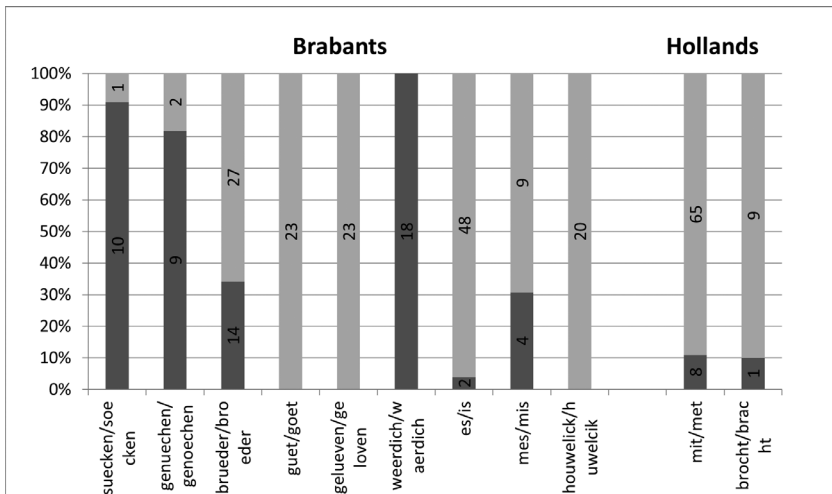
Vanaf 1484 zet Gheraert Leeu zijn drukkersbedrijf voort in Antwerpen. Daar drukt hij in 1487 het succesvolle ridderverhaal *Die historie van den vromen ridder Parijs ende van die schone Vienna*, een van de eerste prozaromans die in Antwerpen gedrukt werden. Leeu bracht parallelle edities uit in het Frans, Engels, Nederlands en Nederduits (Pleij 2007: 506). Wanneer hij zijn Nederlandstalige editie van 1487 in 1491 herdrukt, moderniseert hij de spelling en vervangt hij een aantal woorden uit de ridderwereld die ouderwets zouden kunnen overkomen (Pleij 2007: 494).

De taal van *Paris ende Vienna* (1487) is zeer weinig dialectaal gekleurd: slechts 0,53% of gemiddeld één woord per 200 woorden bevat een klankkenmerk dat de tekst in een bepaalde regio situeert.

5.1.4.2 Dialectkenmerken

Figuur 8 Aantal dialectvormen per dialectregio in Paris ende Vienna (Antwerpen 1487)

Figuur 9 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in Paris ende Vienna (Antwerpen 1487)

Het taalgebruik in dit eerste onderzochte boek na Leeu verhuis naar Antwerpen vormt een duidelijke trendbreuk met zijn Goudse periode. Terwijl de Goudse boeken van Leeu vooral Hollands gekleurd waren, is het weinige dialect in dit boek vooral Brabants: er verschijnen umlautvormen als *suecken* (10/11 = 90%), *genuechen* (9/11 = 81%) en *weerdich* (18/18 = 100%) en ook *brueder* (14/41 = 34%) heeft vaak een palatale vocaal, in tegenstelling tot *goet* (23x) en *gheloven* (23x). Typisch Brabants is de sporadisch geopende vocaal *e* in *es* (2/50 = 4%) en *mes-* (4/13 = 30%). Brabantse dialectvormen die minder dan 10x in de tekst voorkomen, maar bijdragen aan de al bij al geringe Brabantse kleuring zijn *herde* (1/3), *hulpen* (1/8), *ierst* (4/8), *lieden* (6x), *hoot* (4x) en *selen* (7/8).

Heeft een Antwerps ambachtsman bij het zetten van dit boek in opdracht van Gheraert Leeu bewust Hollandse kenmerken uit de legger verwijderd? En/of is er een niet-Hollandse legger gebruikt? In ieder geval slopen er slechts enkele Hollandse dialectvormen in de tekst: *mit* (8/73 = 10%), *brocht* (1/10 = 10%), *docht* (1/5) en *sellen* (1x). De variant *hilich* (1x) behoort tot het Noordoostelijke dialectareaal.

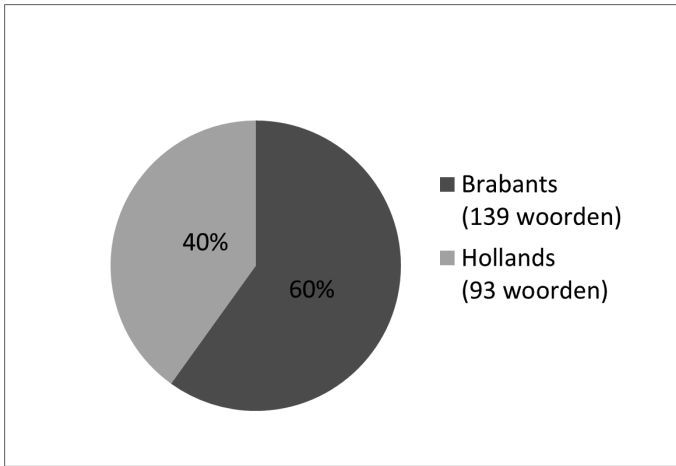
5.1.5 Boek 5: *Die vier uterste, Antwerpen 1488*

5.1.5.1 Dialectgraad; 1,01%

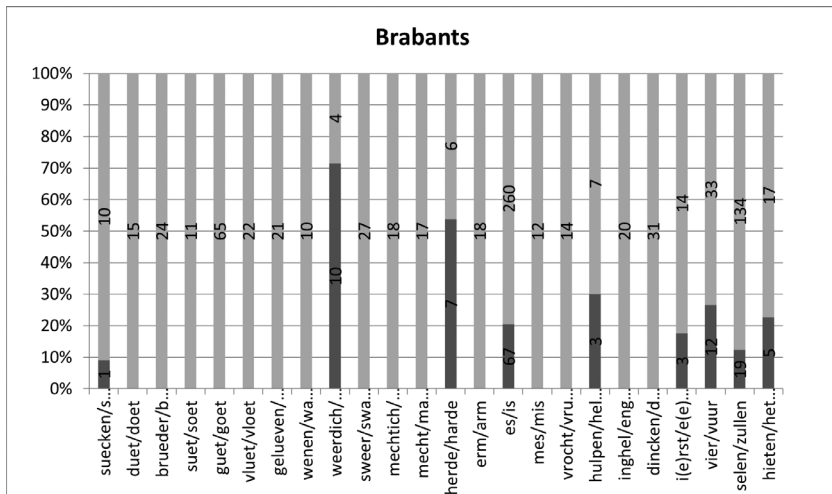
232 regionale woorden	23.000 gelezen woorden
101 regionale woorden per 10.000 woorden = 1,01%	

In 1488 herdrukt Leeu in Antwerpen, voor het laatst overigens, *Die vier uterste*. Vergeleken met de eerste druk uit 1477 is deze editie gemoderniseerd: er is een ander lettertype gebruikt en het boek is verlucht met houtsneden. Ook in de taal is duidelijk ingegrepen. Dit boek is weinig dialectaal gekleurd: het heeft een dialectgraad van 1,01%, slechts een derde van de eerste druk uit Gouda, die een dialectgraad van 3,3% had.

5.1.5.2 Dialectkenmerken

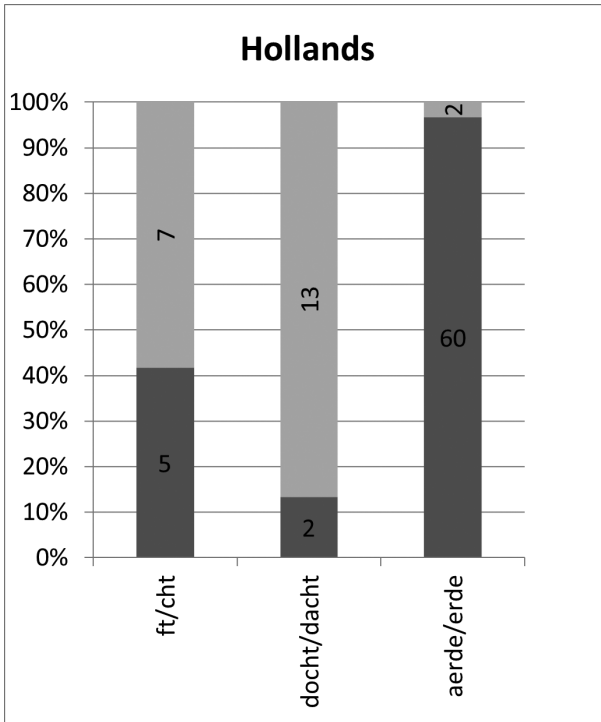

Figuur 10 Aantal dialectvormen per dialectregio in Die vier uterste (Antwerpen 1488)

Figuur 11 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in Die vier uterste (Antwerpen 1488): Brabants

De weinige dialectvarianten in deze druk zijn deels Brabants (60%), deels Hollands (40%). Met uitzondering van *weerdich* (10/14 = 71%), *suecken* (1/11 = 9%), *genuechen* (2/3), *rueren* (1x) en *rechtveerdich* (2x) komen er geen Brabantse umlautvormen in voor. De Brabantse kleuring ontstaat vooral

Figuur 12 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Die vier uterste* (Antwerpen 1488): Hollands

door de frequente persoonsvorm *is*, die in 20% van de attestaties (67/327) als *es* verschijnt. Andere Brabantse vormen die sporadisch voorkomen, zijn: *herde* (7/13 = 50%), *hulpen* (3/10 = 30%), *vier* (12/45 = 26%), *ierst* (3/17 = 17%), *locht* (1/5), *vervullen* (1/6), *scouwen* (3/9), *rouwen* (2x) en Hollands-Brabants *hieten* (5/23 = 21%). De frequente werkwoordsvorm *sullen* verschijnt soms in zijn Brabantse variant *selen* (19/153 = 12%).

De lichte Hollandse kleuring is vooral toe te schrijven aan de variant *aerde* (60/62 = 96%) waarnaast slechts twee keer oostelijk *erde* voorkomt. Bovendien lazten we nogal wat Hollandse *-ft*-vormen (5/12 = 41%) en komt *brocht* (8/9) vaker voor dan *docht* (2/15 = 13%). Opmerkelijk is dat de Hollandse varianten *mit* (4x), *sel* (6x) en *sellen* (8x), die in de Goudse druk uit 1477 als reguliere vormen de hoge Hollandse dialectkleuring teweegbrachten, haast altijd ingeruild zijn voor niet-regionaal *met*, *sal* en *sullen*.

Als Leeu voor zijn Antwerpse herdruk van *Die vier uterste* zijn Goudse editie uit 1477 en/of die uit 1482⁵ als kopij gebruikt heeft, zijn in 1484 in zijn Antwerpse drukkerij de Hollandse dialectkenmerken hieruit in ruime mate

verwijderd. Leeus zettters in Antwerpen – niet vertrouwd met Hollandse dialectvarianten als *mit*, *sel* en *sellen* – hebben hun vermoedelijk bewust aangebrachte talige wijzigingen niet helemaal consequent doorgevoerd: er is een klein residu aan Hollandse vormen overgebleven.⁶ De tekst is echter evenmin verbrabantst; er is maar een beperkt aantal Brabantse vormen in de editie geslopen. Met de bewuste ontdialectisering van de tekst hebben de Antwerpse zettters een belangrijke stap voorwaarts gezet in de richting van een in een bovengewestelijke schrijftaal gedrukte editie, waarmee ze hun potentiële afzetgebied vergrootten.

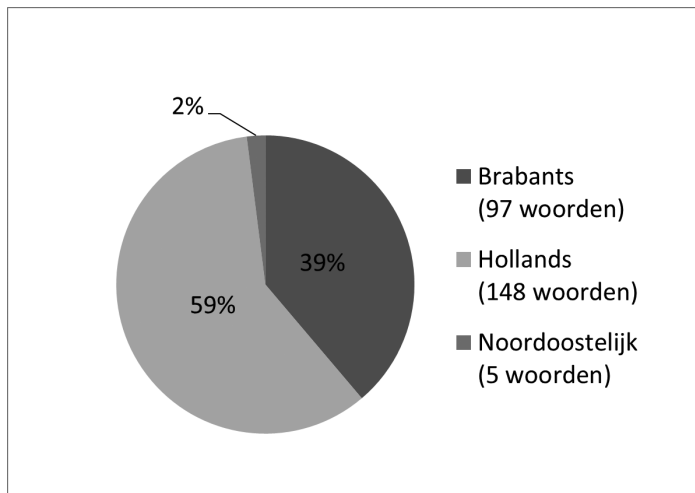
5.1.6 *Boek 6: Boek van de vier oefeningen, Antwerpen 1491*

5.1.6.1 Dialectgraad: 1,12%

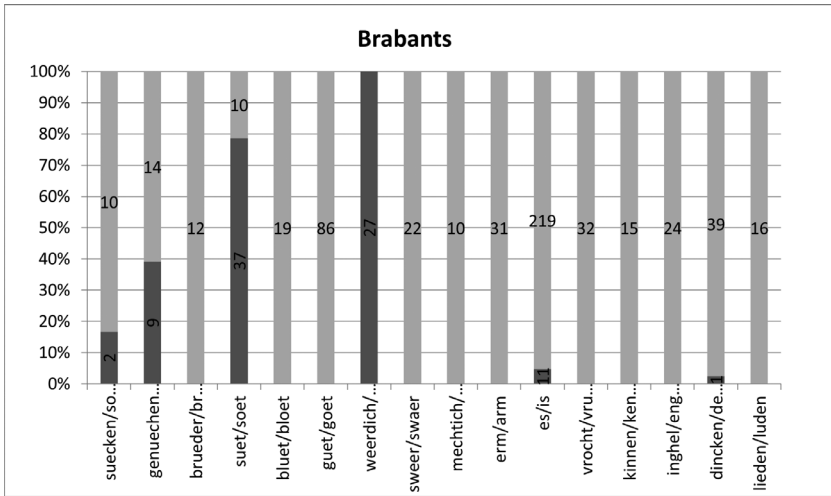
250 regionale woorden	22.230 gelezen woorden
112 regionale woorden per 10.000 woorden = 1,12%	

Het *Boek van de vier oefeningen*, een Nederlandse bewerking van het door de heilige Bonaventura in het Latijn geschreven *Soliloquium* behoort tot de religieuze literatuur. Leeu drukte dit boek slechts eenmaal in het Nederlands, in een bewerkte versie.

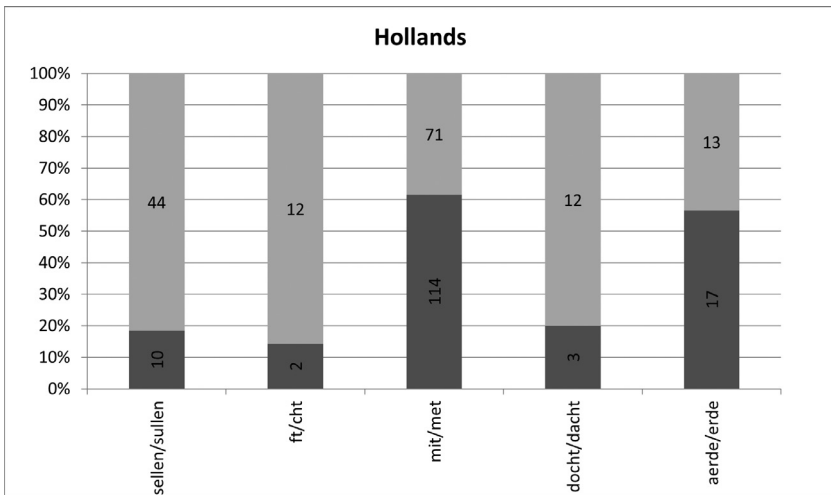
5.1.6.2 Dialectkenmerken

Figuur 13 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Boek van de vier oefeningen* (Antwerpen 1491)

Figuur 14 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Boek van de vier oefeningen* (Antwerpen 1491): Brabants

Figuur 15 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Boek van de vier oefeningen* (Antwerpen 1491): Hollands

Dat de taal in dit boek meer Hollands dan Brabants gekleurd is, is toe te schrijven aan de hoge frequentie van het voorzetsel *met*, dat overwegend in zijn Hollandse dialectvorm *mit* verschijnt ($114/185 = 61\%$). Het substantief

cracht komt enkele malen voor als Hollands *craft* (2/14 = 14%) en ook de attestaties *docht* (3/15 = 20%), *harte* (1x) en *lantaerne* (1x) dragen bij aan de Hollandse kleuring van de tekst. In tegenstelling tot Leeus andere onderzochte boeken, waarin de Hollands-Vlaamse vorm *aerde* domineert, wisselt westelijk *aerde* (17/30 = 56%) in deze druk af met de oostelijke variant *erde*.

Van het op zich grote potentieel aan mogelijke Brabantse dialectvormen wordt niet veel gerealiseerd. Enkel het palatale vocalisme in *suecken* (2/12 = 16%), *genuechen* (9/23 = 39%), *suet* (37/47 = 78%) en *grueten* (1x), de umgelautete vormen *weerdich* (27x = 100%) en *rechtveerdich* (2x), de geopende klinker in *es* (2/230 = 4%) en *mes* (1/5), de gesloten vocaal in *dincken* (1/40 = 2%) en de vormen *vier* (2/4) en *herde* (2/6) zijn Brabantse dialectvarianten.

Terwijl in de Antwerpse herdruk van *Die vier uterste* (1488, boek 5) de Hollandse *mit*-vormen verwijderd waren, duiken ze enkele jaren later in deze editie weer in groten getale op (114/185 = 61%).

Deze taalgemengde, Hollands-Brabantse tekst, die aan het einde van de 15de eeuw in Leeus Antwerpse drukkerij tot stand gekomen is, toont aan dat het ontdialectiseringsproces van de schrijftaal, dat in Leeus fonds al vóór 1500 waarneembaar is, in wisselende mate wordt doorgevoerd. In het *Boek van de vier oefeningen* wordt er frequent gevarieerd tussen het voorzetsel *met* en zijn Hollandse klankvariant *mit*. Ook in het volgende boek is de invloed van het Hollands groot.

5.1.7 *Boek 7: Legende van Sinte Franciscus, Antwerpen 1491*

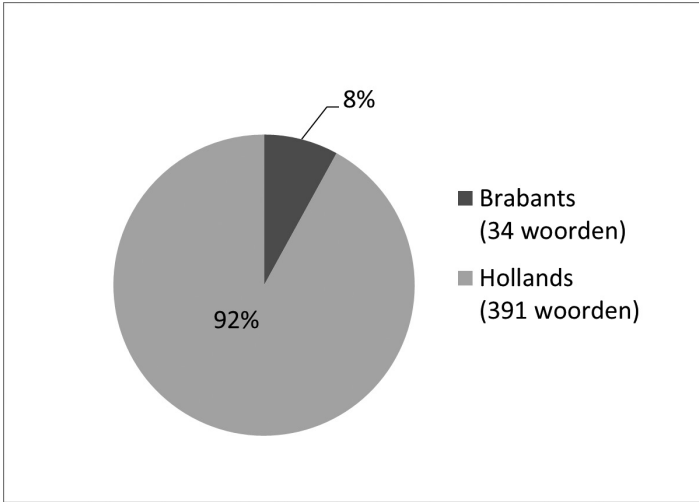
5.1.7.1 Dialectgraad: 2,19%

425 regionale woorden	ca. 19.400 gelezen woorden
219 regionale woorden per 10.000 woorden = 2,19%	

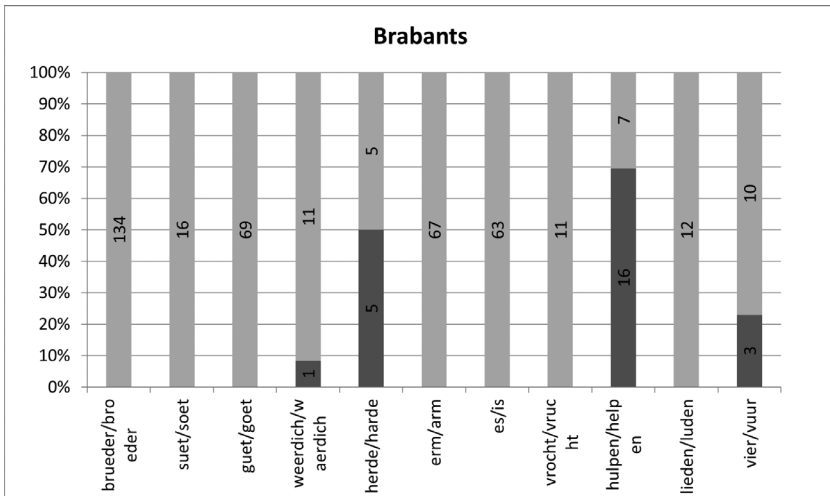
In 1491 gaf Leeu twee legendes uit in één band: de legende van de heilige Franciscus en de legende van de heilige Clara. De taal van beide werken verschilt aanzienlijk.

Alhoewel het boek in Antwerpen gedrukt is, is de legende van Sint-Franciscus niet alleen opnieuw sterk dialectaal gekleurd (dialectgraad: 2,19%), maar het is bovendien een tekst met een sterk overwicht aan Hollandse dialectkenmerken.

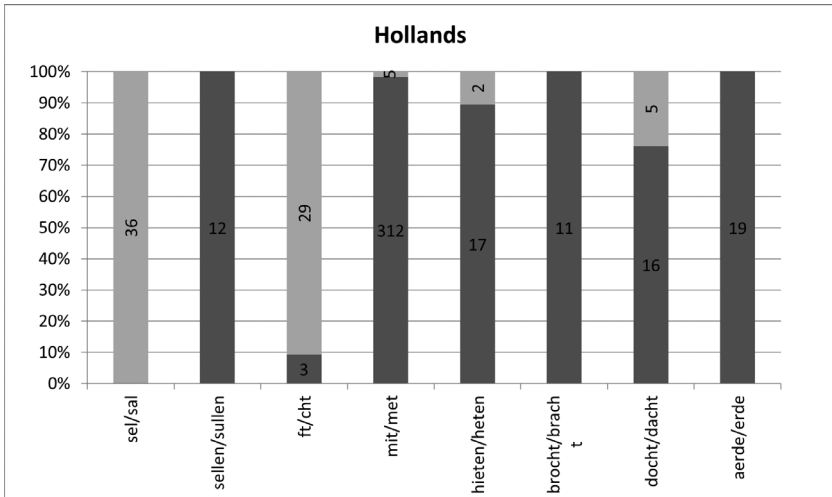
5.1.7.2 Dialectkenmerken

Figuur 16 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Legende van Sinte Franciscus* (Antwerpen 1491)

Figuur 17 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Legende van Sinte Franciscus* (Antwerpen 1491): Brabants

Figuur 18 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in Legende van Sinte Franciscus (Antwerpen 1491): Hollands

Hoewel dit boek in Antwerpen gedrukt is, bevat het erg weinig Brabantse dialectkenmerken, die bovendien meestal minder frequent zijn dan de niet-regionale vormen. Brabants zijn: *weerdich* (1/12 = 8%), *hulpen* (16/23 = 69%), *herde* (5/10 = 50%), *vier* (3/13 = 23%), *grueten* (1/3), *sweer* (1/8), *vervullen* (7x).

De sterke Hollandse kleuring komt vooral tot stand door het frequente voorzetsel *met*, dat haast zonder uitzondering als Hollands *mit* (312/317 = 98%) verschijnt. Maar ook andere vormen als Hollands *sell* (12/12 = 100%), westelijk *brocht* (11/11 = 100%), *docht* (16/21 = 76%) en Hollands-Brabants *hieten* (17/19 = 85%) hebben weinig of geen niet-regionale varianten naast zich. Wel ontbreekt de typisch Hollandse enkelvoudsvorm *sel* (36x *sal*) en werden er slechts enkele Hollandse *-ft*-vormen gelezen (3/32 = 9%).

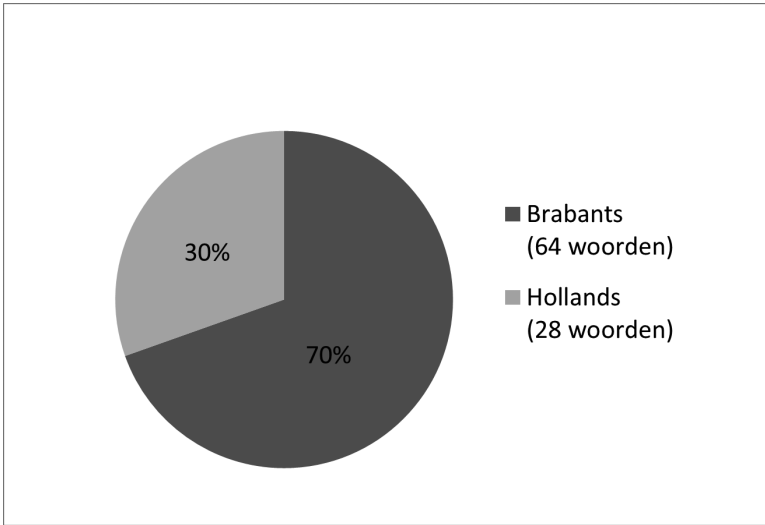
5.1.8 Boek 8: Legende van Sinte Clara, Antwerpen 1491

5.1.8.1 Dialectgraad: 0,72%

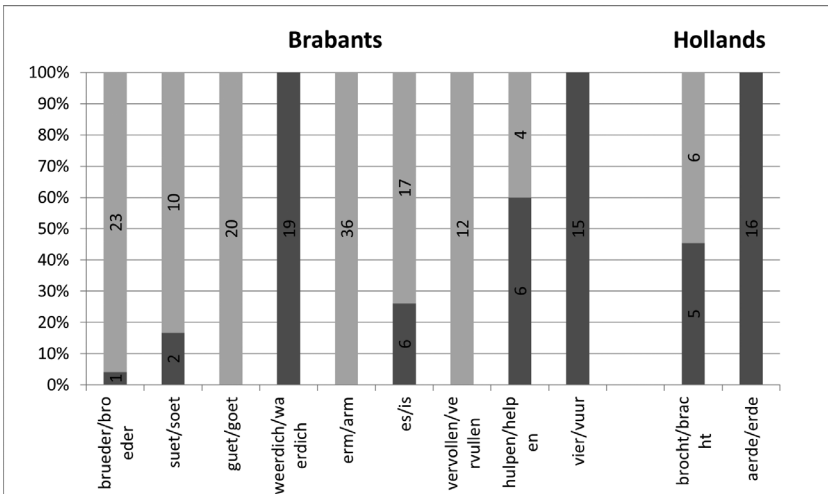
92 regionale woorden	ca 12.700 gelezen woorden
72 regionale woorden per 10.000 woorden = 0,72%	

De taal in de legende van de heilige Clara past in de globale ontwikkeling naar minder dialectgebruik die we in Leeus fonds vastgesteld hebben: met 0,72% dialectgraad is deze tekst duidelijk minder dialectaal gekleurd dan de in dezelfde band uitgegeven legende van Sint-Franciscus.

5.1.8.2 Dialectkenmerken

Figuur 19 Aantal dialectvormen per dialectregio in *Legende van Sinte Clara* (Antwerpen 1491)

Figuur 20 Verhouding regionale/niet-regionale vormen in *Legende van Sinte Clara* (Antwerpen 1491)

De tekst is Brabants gekleurd: 70% van de weinige aangetroffen dialectvormen zijn Brabants, in overeenstemming met de plaats waar het boek gedrukt is. In het rijtje Brabantse kenmerken vallen op: *weerdich* (19/19 =

100%), *vier* (15/15 = 100%), *hulpen* (6/10 = 60%) en *es* (6/23 = 26%). -*ue*-spelingen die palataal vocalisme weergeven, zijn zeldzaam. We lazen enkel *brueder* (1/24 = 4%), *rueren* (3x) en *suet* (2/12 = 16%). Er wordt vooral *broeder*, *soet* en *goet* gedrukt. Tot de Brabantse kleuring dragen voorts bij: *rechtveerdich* (1x), *herde* (4/5), *wermte* (1/2) en *lieden* (4x).

Opmerkelijk in deze tekst is dat prototypische Hollandse varianten als *mit*, *sel*, *sellen*, totaal ontbreken. De lichte Hollandse kleuring komt tot stand door enkele -*ft*-vormen (*geruft* (1/4), *gecoft* (1x)), *brocht* (5/11 = 45%), *docht* (5/8), maar vooral door *aerde* (16x), een oorspronkelijk Hollands-Vlaamse vorm, die evenwel in verschillende Brabantse boeken gebruikt wordt.

Over de reden waarom de legendes van Sint-Franciscus en van Sint-Clara, die in hetzelfde jaar in één band verschenen, qua taalgebruik zo sterk van elkaar verschillen, kunnen we slechts speculeren.

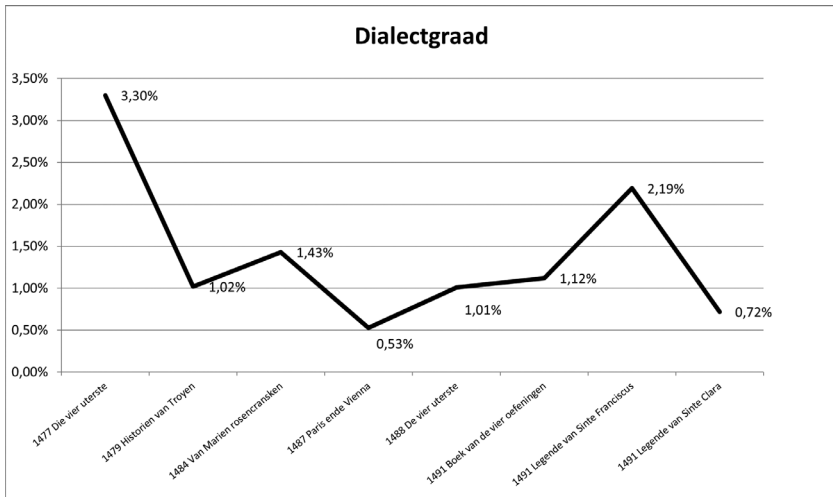
Hadden ze een verschillende legger, een Hollandse (Sint-Franciscus) resp. een Brabantse (Sint-Clara), die de zettters in Antwerpen nauwgezet volgden, zonder in te grijpen in de taal?

Werd de *Legende van Sinte-Franciscus* bewerkt door een zetter die geen graten zag in het drukken van Hollandse vormen als *mit* en *sellen*, terwijl het zetwerk van de *Legende van Sinte Clara* in handen kwam van een ambachtsman die de voorkeur gaf aan zijn eigen Brabants, waarin Hollandse vormen geen pas gaven?

Of had Leeu een bijzondere reden om het Hollandse karakter van de *Legende van Sinte-Franciscus* te behouden? Drukte hij dit werk misschien in opdracht van een lokale mandator, bijvoorbeeld voor een Amsterdams of Utrechts Franciscanenklooster, dat prijs stelde op een Hollands gekleurde tekst? Deze mogelijkheid strookt evenwel niet met de Brabants gekleurde taal in de tekst over de heilige Clara in dezelfde band.

Wat er ook de achtergrond van is, de taal in de *Legende van Sinte Franciscus* uit 1491 vormt in het corpus een uitzondering op Leeus streven naar ontdialectisering van de schrijftaal, die zich al in zijn Goudse periode aftekent en na zijn verhuis naar Antwerpen geïntensifieerd werd.

5.2 Evolutie van de dialectgraad

Figuur 21 Evolutie van de dialectgraad in acht drukken van Gheraert Leeu

Dit lijndiagram met de evolutie van de dialectgraad in Gheraert Leeus incunabelen toont aan dat Leeu in de loop der tijd minder regionaal drukt. Dat blijkt al in de drie Goudse drukken, waarin de dialectgraad met twee derde afneemt. Het ontdialectiseringsproces wordt in Leeus Antwerpse tijd bestendig: het aantal regionale vormen beweegt zich tussen 0,50% en 1%, behalve in de *Legende van Sinte Franciscus* (1491), die in twee opzichten uit de band springt: ten eerste is de tekst sterk regionaal gekleurd, ten tweede is het een Hollands gekleurde tekst, terwijl het boek nochtans in Antwerpen gedrukt is.

5.3 Evolutie van de prototypische dialectkenmerken

Alvorens we in detail ingaan op de evolutie van de prototypische dialectkenmerken, brengen we de dialectgraad en de regio waartoe de dialectkenmerken behoren in Leeus drukken samen in dit overzicht:

In Gouda gedrukte incunabelen:

—1477: <i>Die vier uterste</i>	3,30% / sterk Hollands (99%)
—1479: <i>Historien van Troyen</i>	1,02% / sterk Hollands (89%)
—1484: <i>Van Marien rosencransken</i>	1,43% / Hollands (63%) +Brabants (36%)

In Antwerpen gedrukte incunabelen:

—1487: <i>Paris ende Vienna</i>	0,53% / sterk Brabants (89%)
—1488: <i>Die vier uterste</i>	1,01% / Brabants (60%) + Hollands (40%)
—1491: <i>Boek van de vier oefeningen</i>	1,12% / Hollands (60%) + Brabants (39%)
—1491: <i>Legende van Sinte Franciscus</i>	2,19% / sterk Hollands (92%)
—1491: <i>Legende van Sinte Clara</i>	0,72% / Brabants (70%) + Hollands (30%)

Niet alleen Leeus streven naar ontdialectisering van het Laatmiddelnederlands, maar eveneens de invloed die zijn verhuis naar Antwerpen had op het taalgebruik in de boeken die in zijn drukkerij tot stand kwamen, wordt weerspiegeld in dit overzicht. Leeu nam zijn Hollandse dialect niet mee naar Antwerpen, noch nam hij er ter plekke het gangbare Brabantse dialect over. Dat in zijn Antwerpse drukken niettemin nog Hollandse dialectkenmerken optreden en vice versa in zijn Goudse boeken sporadisch Brabantse dialectvormen voorkomen, wijst op het bestaan van een Hollands-Brabantse schrijftraditie in gedrukte werken aan het einde van de 15de eeuw.

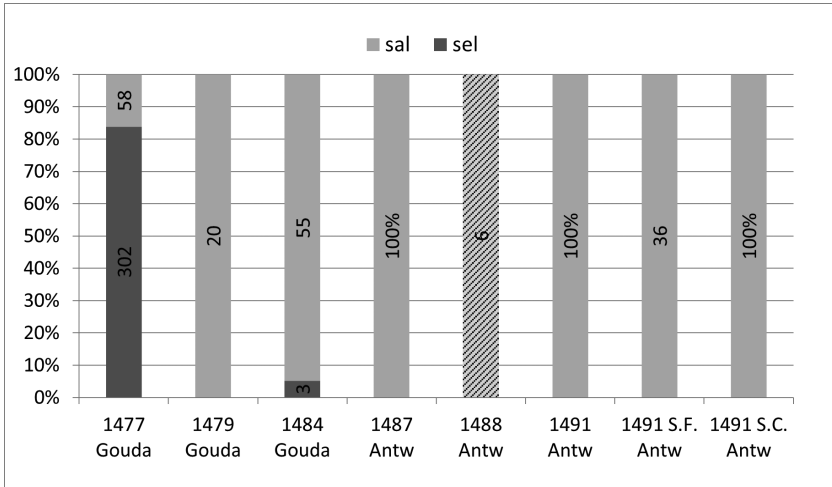
Ook in de incunabelen van Antwerpse tijdgenoten van Leeu, zoals *Govaert Bac* en *Claes de Grave*, en Hollandse collega's zoals *Christiaen Snellaert* en *Hugo Van Woerden* stelden we dialectvermenging vast, waarbij Hollandse dialectvarianten in Antwerpse drukken talrijker bleken te zijn dan Brabantse kenmerken in Hollandse teksten.⁷

In de volgende staafdiagrammen wordt de verhouding tussen de regionale en de niet-regionale variant van een aantal taalkenmerken in Leeus incunabelen in Gouda en Antwerpen afgebeeld.

Het absolute aantal vindplaatsen van hetzij de regionale variant (donkergrijs) hetzij de niet-regionale variant (lichtgrijs) wordt in de balken vermeld. Als het aantal vindplaatsen niet geteld is (bijv. niet-regionaal *sal* in Antwerpen) en de regionale variant niet aangetroffen werd, wordt in de lichtgrijze balk 100% vermeld (dit is: 100% *sal*). Als de regionale tegenhanger wel aangetroffen werd, wordt het aantal vindplaatsen ervan vermeld in een lichtgrijze gespikkelde balk (bijv. 6x *sel* in boek 5, Antwerpen 1488). Indien een woord niet voorkomt in een tekst (noch de regionale, noch de niet-regionale variant) of niet werd geteld, verschijnt in de diagrammen een gespikkelde balk met witte achtergrond (bijv. *waardich/weerdich* in boek 2, Gouda 1479).

In welke woorden komen de prototypische Hollandse resp. Brabantse dialectkenmerken in de laatste decennia van de 15de eeuw in ons corpus-Leeu in welke mate voor? Indien mogelijk vergelijken we de evolutie van de dialectkenmerken in Leeus drukkerstaal met de verspreiding ervan in de 13de en 14de eeuw.

1 Palatalisatie van Wgm. *a* in gesloten syllabe

Figuur 22 Evolutie van de varianten sel/sal

Palatalisatie van Wgm. *a* in gesloten syllabe in de 1ste en 3de persoon enkelvoud van het hulpwerkwoord ‘zullen’ is in het Middelnederlands een Hollands-Utrechts dialectkenmerk: in de 13de eeuw is het vooral verspreid in het westen van Holland, in de 14de eeuw in heel Holland én Utrecht (zie <https://middelnederlands.nl>, vormencatalogus: item *zullen*, kaart 13: 13de eeuw; kaart 1: 14de eeuw; kaart 24: 13de en 14de eeuw).

De variant *sel* komt in het oudste boek uit ons corpus-Leeu (Gouda, 1477) frequent voor, maar wordt snel en vrij algemeen vervangen door *sal*. In Leeus Antwerpse drukken wordt *sel* in de regel niet aangetroffen. Enkel in de Antwerpse herdruk van *Die vier uterste* uit 1488, die vermoedelijk een Hollandse legger had (zie 5.1.5.2), werd 6x *sel* gelezen.

2 *sellen* als meervoud/infinitief van het hulpwerkwoord ‘zullen’

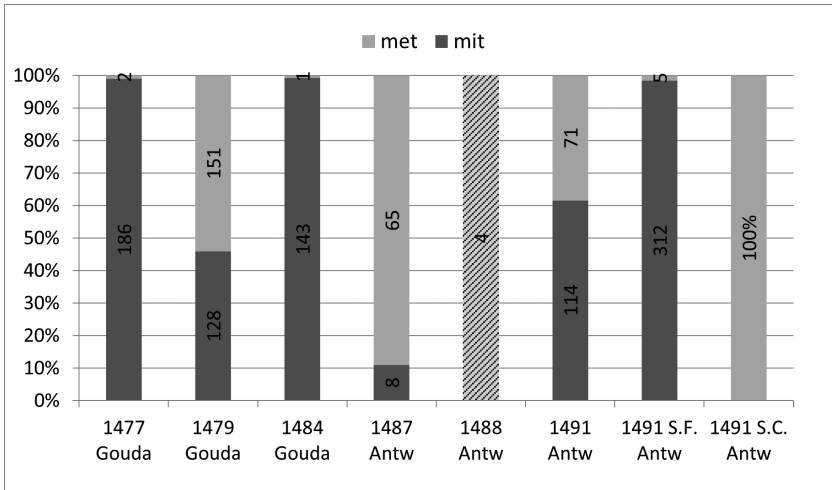

Figuur 23 Evolutie van de varianten sellen/sullen

Ook de variant *sellen* – voor het meervoud/ de infinitief van ‘zullen’ – is een Hollands-Utrechts dialectkenmerk. In de 13de eeuw komt het enkel voor in Zuid-Holland, in de 14de eeuw heeft het zich naar heel Holland en Utrecht uitgebreid (zie <https://middelnederlands.nl>, vormencatalogus: item *zullen*, kaart 16: 13de eeuw; kaart 4: 14de eeuw; kaart 27: 13de en 14de eeuw).

Aan het einde van de 15de eeuw is *sellen* de dominante variant in het corpus-Leeu in twee Hollands gekleurde boeken: *Die vier uterste* (boek 1, Gouda 1477) en de *Legende van Sinte Franciscus* (boek 7, Antwerpen 1491). Hollands *sellen* komt echter ook in drie van de vier Brabants gekleurde Antwerpse drukken voor, evenwel naast frequenter niet-regionaal *sullen*. Dat *sellen* ook in Antwerpen incidenteel gebruikt wordt, ook bij andere drukkers dan Gheraert Leeu overigens, toont de Hollandse invloed op de vroege Brabantse druktaal aan.

3 Sluiting van Wgm. e

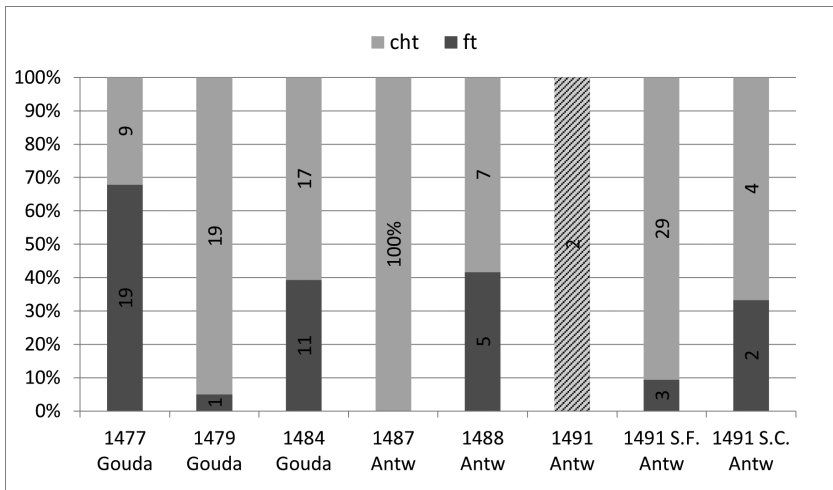
Figuur 24 Evolutie van de varianten mit/met

Het gesloten vocalisme in *mit*, een voorzetsel dat in alle teksten frequent voorkomt, is een belangrijk kenmerk van de noordelijke dialecten. Terwijl de vorm *mit* in de 13de eeuw nog vaker voorkomt in het noordoosten van het taalgebied en Utrecht dan in Holland, omvat zijn verspreiding in de 14de eeuw het hele graafschap Holland en een smalle strook in het zuidoosten van de Nederlanden (zie <https://middelnederlands.nl>, vormencatalogus: item *met*, kaart 2: 13de eeuw; kaart 1: 14de eeuw; kaart 3: 13de en 14de eeuw).

In het corpus-Leeu haalt de variant *mit*, net zoals de vormen *sellen* en *sel* zeer hoge percentages in boek 1 (Gouda 1477), maar in tegenstelling tot de regionale realisaties van 'zal/zullen' is *mit* ook in de andere Goudse drukken en in de Hollands gekleurde *Legende van Sinte Franciscus* (Antwerpen 1491) een prominente variant. Hollands *mit* komt bovendien in vier van de vijf Antwerpse drukken voor. In het *Boek van de vier oefeningen* (Antwerpen 1491) is *mit* zelfs frequenter dan *met*. Enkel in de *Legende van Sinte Clara* (Antwerpen 1491) werd *mit* niet aangetroffen.

De relatief hoge frequentie van Hollands *mit* in Leeus Antwerpse drukken toont aan dat het ontdialectiseringsproces, waarbij Hollandse varianten uit de leggers tijdens het zetproces uit de edities verwijderd werden, vóór 1500 aan de gang was, maar nog niet was afgesloten. De variant *mit* was voor sommige Antwerpse zettters kennelijk acceptabel.

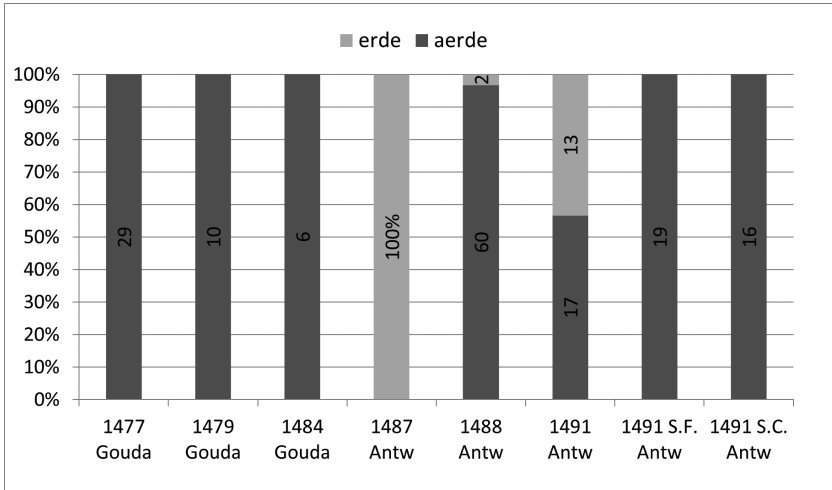
4 Behoud van de consonantcluster *-ft*

Figuur 25 Evolutie van de variatie *-ft/-cht*

Ook het behoud van de cluster *-ft* in woorden als *coft*, *graft*, *craft*, *luft*, dat het Hollands kenmerkt, komt niet alleen in de Goudse drukken, maar ook in vier van de vijf Antwerpse edities voor. De *-ft*-vormen worden in de 13de eeuw nog uitsluitend in het Noorden van het taalgebied aangetroffen (Holland en Noordoosten), maar in de 14de eeuw komen ze ook zuidelijker, in Oost-Noord-Brabant, voor (zie <https://middelnederlands.nl>, vormencatalogus: item *cocht*: kaart 2: 13de eeuw, kaart 1: 14de eeuw, kaart 3: 13de en 14de eeuw; item *achter*: kaart 2: 13de eeuw, kaart 1: 14de eeuw, kaart 3: 13de en 14de eeuw).

Dat *ft*-varianten kort vóór 1500 in Antwerpse drukken verschijnen, toont andermaal de aanwezigheid van Laatmiddelhollandse dialectkenmerken in vroege Brabantse drukken aan.

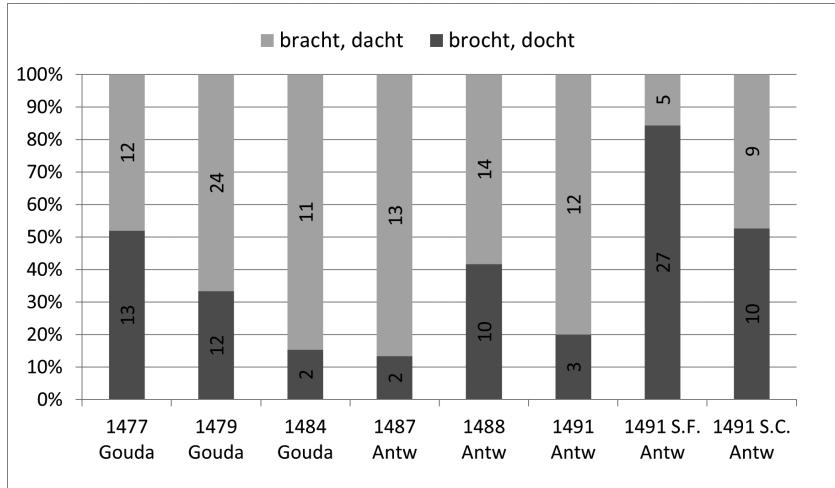
5 Opening en rekking van Wgm. *e* vóór *r*+consonant

Figuur 26 Evolutie van de varianten *aerde*/*erde*

De geopende, gerekte vocaal in het substantief *aerde*, is een Hollands-Vlaams dialectverschijnsel, waarvan de expansie in het Middelnederlands in de literatuur helaas niet gedocumenteerd is. Westelijk *aerde* staat evenwel naast de klankwettige vorm *erde/eerde*, die in de oostelijke helft van het taalgebied behouden is.

De vorm *aerde* is aan het einde van de 15de eeuw in druktaal geen pure dialectvariant meer, maar is op weg om de algemeen-Nederlandse vorm te worden: in vier van de vijf Antwerpse drukken is *aerde* immers de voorkeursvariant, een voorafspiegeling van de latere standaardtalige status van deze woordvorm, die ook in andere dialectregio's en bij andere drukkers is gebleken.

6 Velarisering van Wgm. *a*

Figuur 27 Evolutie van de varianten *brocht, docht*/*bracht, dacht*

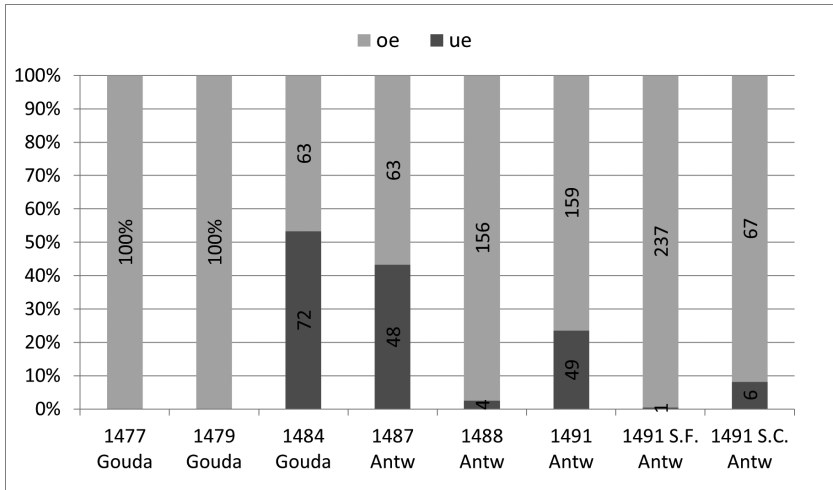
Het preteritum *brocht*, met velare vocaal, is in de 13de eeuw en 14de eeuw een Hollands-Zeeuws-Vlaamse vorm, maar is niet verspreid in Brabant (zie <https://middelnederlands.nl>, vormencatalogus: item *bracht*, kaart 1: 13de en 14de eeuw).

In het corpus-Leeu komt *brocht* en in mindere mate *docht* (zie de analyse van de afzonderlijke boeken) evenwel niet alleen in de Goudse, maar ook in de Antwerpse drukken voor, opnieuw een indicatie van Hollandse invloed in Brabantse drukken. Hoewel men in theorie – net zoals voor de variant *aerde* – Vlaamse invloed in het drukkerscentrum Antwerpen zou kunnen veronderstellen, is dit scenario onwaarschijnlijk. De Vlaamse boekdrukindustrie is weliswaar in gang gezet in Gent ca. 1470 en in Brugge ca. 1473, maar is rond 1490 zo goed als ingestort (Marynissen & Janssen 2014: 508). Het boekdruken komt er pas na 1530 weer op gang. Het graafschap Vlaanderen, dat zijn leidende positie in de laatste decennia van de 15de eeuw verloren had ten faveure van het economisch sterk groeiende Antwerpen, kon zijn stempel niet drukken op de taal van het nieuwe medium. Of de middeleeuwse Vlaamse schrijftraditie de taal in Hollandse en Brabantse manuscripten beïnvloedde, moet nader onderzoek uitwijzen.

Het Ingweoonse *brocht*-gebied is in de dertiende en veertiende eeuw veel kleiner dan nu: in de continentale dialecten is momenteel een jonger *brocht*-gebied zichtbaar, dat toe te schrijven is aan Ingweoonse expansie, of een jongere, autochtone ontwikkeling is (De Wulf 2019: 234-235). De talrijke

brocht-vormen aan het einde van de 15de eeuw in Antwerpse drukken kon-
digden de toestand in de moderne dialecten aan.

7 Palatalisatie van Wgm. *ô* of *au*

Figuur 28 Evolutie palataal/velaar vocalisme in woorden met Wgm. *ô* of *au*

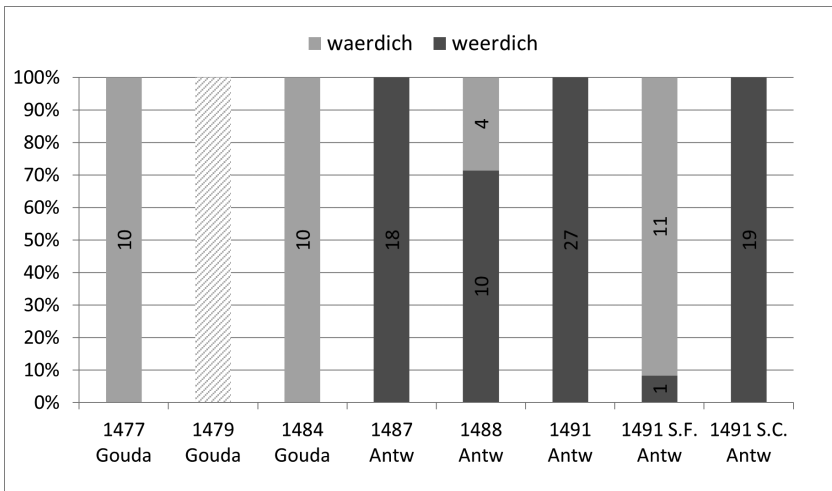
In deze grafiek zijn alle *-ue*-spelingen, die op palatalisatie van de lange klinker in diverse woorden met Wgm. *ô* of *au* wijzen, afgezet tegenover de *-oe*-spelingen, die voor velaar vocalisme staan. Courante voorbeelden van deze variatie zijn: *suecken/soecken*, *grueten/groeten*, *rueren/roeren*, *genuechen/genoechen*, *brueder/broeder*, *guet/goet*, *ghelueven/gheloeven*.

Dergelijke palatalisaties – in een gedeelte van de gevallen betreft het secundaire umlaut – kenmerken de zuidoostelijke dialecten (zie bijv. de tegenstelling *brueder/broeder* in de 14de eeuw: <https://middelnederlands.nl/vormencatalogus/item/broeder>, kaarten 2 en 3: 14de eeuw). Het is dan ook niet verrassend om *-ue*-spelingen in de Antwerpse drukken van Leeu aan te treffen, zij het dat deze spelingen, op de editie van *Paris en Vienna* (1487) na, weinig frequent zijn. De *-ue*-variant, een prototypisch kenmerk voor het Brabants, behaalt relatief lage scores in vergelijking met de Hollandse prototypische varianten *mit*, *sellen* en *sel*, die aanvankelijk sterk domineerden. Dat de Brabantse umlaut/palatalisering aan het einde van de 15de eeuw relatief zelden in de schrijftaal tot uiting komt, kan erop wijzen dat het Brabantse dialect in die periode al in sterkere mate van dialectkenmerken ontdaan was dan het Hollands. Het Brabants stond kennelijk dichter bij de latere bovengewestelijke schrijftaal dan het Hollands: de Brabantse

primaire dialectkenmerken worden alleszins minder vaak in de schrijftaal gerealiseerd dan de Hollandse vormen.

Dat de Brabantse *-ue*-spellingën ook voorkomen in Leeus editie van *Van marien rosenocransken* (Gouda, 1484) wijst niet alleen op het bestaan van een Hollands-Brabantse schrijftraditie in laat-15de-eeuwse drukken, maar is tevens een indicatie voor de mate van ontdialectisering van Leeus taalgebruik: in Gouda was deze minder ver doorgedreven dan in Antwerpen.

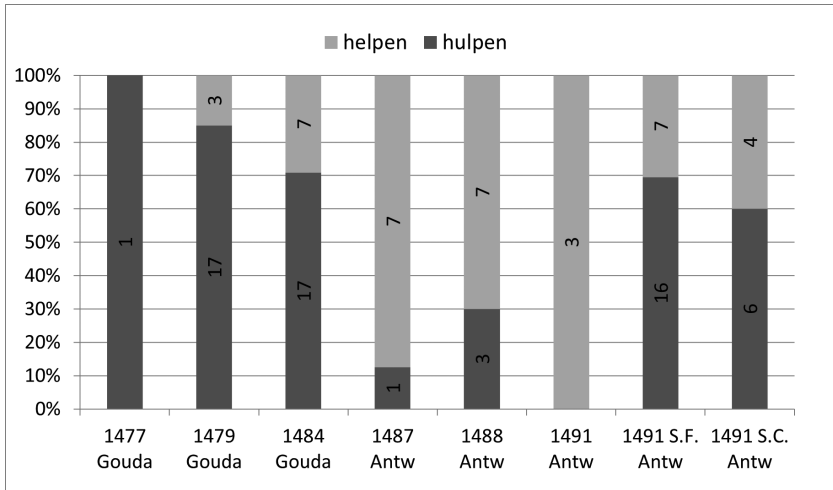
8 Palatalisatie van Wgm. *â*

Figuur 29 Evolutie van de varianten weerdich/waerdich

Umlaut van Wgm. *â* onder invloed van het volgende suffix in *weerdich* is een Brabants dialectkenmerk, dat niet voorkomt in Leeus Goudse drukken, maar in zijn Antwerpse boeken wel manifest aanwezig is, behalve in de sterk Hollands gekleurde *Legende van Sinte Franciscus* (Antwerpen, 1491).

9 Ronding van Wgm. *e* of *i* vóór *l*+consonant

Figuur 30 Evolutie van de varianten *hulpen*/*hulpen*

Hoewel volgens Van Loey (1980: § 16) ronding van Wgm. *e* vóór *l*+consonant vanaf de tweede helft van de 14de eeuw ‘wel het vaakst in Brabant, ook in Holland’ voorkomt, verschijnt de geronde vocaal *-u-* in het werkwoord *hulpen* (‘helpen’) bij Leeu vaker in zijn Hollandse werken dan in zijn Brabantse drukken. Wellicht speelt de ablaut met het substantief *hulpe* een rol in de levenskracht van de regionale variant *hulpen* als werkwoord.

6 Besluit: ontdialectisering van de schrijftaal bij drukker Gheraert Leeu

De casus van de drukkerstaal van Gheraert Leeu, die zowel in Gouda als in Antwerpen als drukker actief was, toont aan dat de uitvinding van de boekdrukkunst de uniformering van de schrijftaal begunstigt heeft. Een vooraanstaand, innovatief drukker als Leeu, een man die oog had voor taal, drukte in het begin van zijn carrière in Gouda boeken met een hoge Hollandse dialectgraad. In de boeken die na Leeus verhuis naar Antwerpen in 1484 van zijn drukpers rolden, ontbreken die Hollandse dialectkenmerken grotendeels, terwijl zijn Antwerpse drukken eveneens weinig Brabantse dialectvormen bevatten. Indien Leeu met een Hollandse legger werkte – hetgeen aannemelijk is voor zijn Antwerpse herdruk van *Die vier uterste* uit 1488 -, werden de Hollandse kenmerken door Leeus medewerkers in

Antwerpen bij het zetproces vermoedelijk bewust verwijderd en niet of nauwelijks vervangen door Brabantse dialectvormen, maar wel door hun bovengewestelijke varianten. Met de ontdialectisering van zijn taalgebruik was Gheraert Leeu één van de wegbereiders van de overgang van dialectaal Laatmiddelnederlands naar minder regionaal Vroegnieuw Nederlands, die zich rond 1500 in Hollandse en Brabantse drukken manifesteert.

Niet alleen bij Gheraert Leeu, maar ook bij andere Hollandse en Antwerpse collega's van hem stelden we vast dat, in de mate waarin de taal in hun gedrukte edities aan het einde van de 15de eeuw nog dialectaal was, deze zowel Hollands als Brabants gekleurd was.

In Leeus incunabelen die in Holland gedrukt zijn, duiken naast frequente Hollandse varianten als *mit*, *sellen* en *graft* sporadisch ook Brabantse varianten als *suecken*, *grueten* en *brueder* op. Vice versa bevatten de meeste van Leeus Antwerpse drukken, naast endogene Brabantse dialectvormen als *weerdich*, *ghelueven*, *es*, *vervullen* en *vier*, een aantal Hollandse vormen als *mit*, *sellen* en *gecoft*.

De analyse van de taalvariatie in ons corpus-Leeu leert ook iets over de al dan niet bovengewestelijke status van bepaalde varianten. Zo is de oorspronkelijk Hollands-Vlaamse variant *aerde* op weg om de algemeen-Nederlandse vorm te worden; hij komt ook in Leeus Antwerpse drukken frequent voor. Ook Hollands-Vlaams *brocht* en Brabants *hulpen* zijn omstreeks 1500 ruimer verspreid dan hun oorsprongsgebied. Deze varianten zijn echter niet de Standaardnederlandse vormen geworden.

Vlaamse dialectkenmerken als monoftongering van /ei/ (bijv. *cleen*, *helic*), palatalisatie van /o/ (bijv. *turre*, *sturten*) of prothese van *h-* (bijv. *hic*, *hende*, *hulieden*) ontbreken zowel in de Hollandse als de Brabantse drukken. Het boekdruken in de volkstaal komt in de Vlaamse steden pas vanaf 1530 op gang. Het graafschap Vlaanderen, dat aan het einde van de 15de eeuw zijn vooraanstaande economische positie verloren had, had in die tijd geen aanwijsbare invloed op de druktaal van andere regio's.

Vanaf het prille begin van het boekdruken ligt de globale dialectgraad lager in Antwerpse drukken dan in boeken die in Holland uitgebracht werden. Twee factoren kunnen hieraan hebben bijgedragen.

De sterke Hollandse inslag van de eerste gedrukte werken kan ten eerste samenhangen met het feit dat de boekdrukkunst het eerst in de Hollandse steden tot ontwikkeling is gekomen, met het uitgeven van geestelijke literatuur (cfr. Pleij 1992). Vermoedelijk werd hier vaak gedrukt van kopij waarin Hollandse dialectkenmerken de dominante varianten waren: een

Hollandse legger of een tekst die tijdens het drukproces door de zettters was verhollandst. De hoge Hollandse dialectgraad in de vroegste Hollandse drukken toont aan dat in de beginfase van het boekdrukken de traditie van kopiïsten om handgeschreven teksten aan hun eigen dialect aan te passen, voortgezet werd. Wanneer het epicentrum van de drukkersactiviteit naar Antwerpen verschuift – met een drukker als Gheraert Leeu als pionier -, neemt het aantal dialectvormen in Antwerpse drukken snel af. Zo er Hollandse dialectvarianten in de legger stonden, worden ze bewust verwijderd door de lokale Antwerpse zettters, met de intentie om het taalgebruik te ontdialectiseren. Dit streven naar bovenregionaal taalgebruik vormt een trendbreuk met de middeleeuwse praktijk om bij het kopiëren de taal van het manuscript in eerste instantie op het eigen dialect af te stemmen.

De lagere dialectgraad in Antwerpse dan in Hollandse drukken toont ten tweede aan dat de primaire Brabantse dialectkenmerken aan het einde van de 15de eeuw in druktaal minder vaak werden gebruikt dan de Hollandse varianten. Terwijl Hollandse vormen als *mit* en *sellen* in Hollandse drukken een frequentie van bijna 100% halen, is er in Antwerpen vanaf het begin meer variatie tussen de Brabantse en de bovengewestelijke vorm: dialectvormen als *es* en *brueder* zijn in de minderheid ten opzichte van *is* en *broeder*. De Antwerpse druktaal staat omstreeks 1500 dichterbij het bovengewestelijke Vroegnieuwederlands – als voorloper van het Standaardnederlands – dan de Hollandse druktaal.

De traditionele visie op de standaardisering van het Nederlands, die stelt dat het Standaardnederlands in de eerste helft van de 17de eeuw gevormd is op basis van het Hollandse dialect, nadat eerdere standaardiseringstendenzen in het Zuiden in de 16de eeuw waren afgebroken, moet voor de druktaal worden bijgesteld. Noch het Hollandse, noch het Brabantse dialect vormde de basis voor de geschreven Nederlandse eenheidstaal. De uniformering van het Nederlands is daarentegen aan het einde van de middeleeuwen op gang gebracht door het ontdialectiseren van de toen gangbare Hollands-Brabantse schrijftaal in gedrukte boeken. De aanzet tot een bovengewestelijke schrijftaal met een ruimer bereik dan de Laatmiddelnederlandse dialecten is gegeven door Brabantse en Hollandse boekdrukkers, die beiden de primaire Hollandse en Brabantse dialectkenmerken uit hun drukken verwijderden. Dit proces van ontdialectisering is al vóór 1500 op gang gekomen in Brabantse en Hollandse drukkerscentra, met Antwerpen in een hoofdrol. Door de talige ingrepen die drukkers om commerciële redenen in hun drukwerken aanbrachten, werden ze niet alleen ‘verspreiders’, maar ook ‘makers’ van een uniformere schrijftaal (Marynissen 2017: 64).

**Bijlage Beschrijving van de acht geëxcerpeerde boeken,
gedrukt door Gheraert Leeu in Gouda of in
Anwerpen**

Boek 1 Titel: Cordiale quattuor novissimorum (de vier uterste)

Drukplaats: Gouda

Drukdatum: 1477

Auteur: Gerardus de Vliederhoven

Formaat: quarto

Nummers in catalogi: USTC-Nr.: USTC 435296, ISTC-Nr.: ic00902000, GW-Nr.: GW07519

Bewaarplaats: Library of Congress, Washington DC: Incun. 1477 .C6

Katernen: a-g8 h6 i4 k2 (USTC), 10 katernen

Onderzocht excerpt: katernen a-g. Ca. 166 blz., ca. 23.000 woorden gelezen.

Vanaf ‚Memorare ...‘ tot ‚uterste dingen voerlighe‘

**Boek 2 Titel: Historien van Troyen / als si bescreven is bi den rechter
guidonem vander columnen**

Drukplaats: Gouda

Drukdatum: 1479

Auteur: Columna, Guido de

Formaat: folio

Nummers in catalogi: USTC 435434, ISTC-Nr.: ic00775500, GW-Nr.: GW07243

Bewaarplaats: Universiteitsbibliotheek Gent: BHSL.RES.0401/1

Katernen: A6 a-t8 u6 x8 (USTC), 21 katernen

Onderzocht excerpt: eerste en laatste bladzijde van elke katern gelezen: ca. 18.000

**Boek 3 Titel: Van Marien rosenocransken. De psalterio beatae Mariae
virginis exempla [Dutch]. Promptuarium exemplorum
[Dutch]**

Drukplaats: Gouda

Drukdatum: 1484

Auteur: Francisci de Insulis, Michael

Formaat: octavo

Nummers in catalogi: USTC-Nr.: USTC 435675, ISTC-Nr.: if00299050, GW-Nr.: GW10264

Bewaarplaats: Den Haag (NL), Koninklijke Bibliotheek (150 E 30)

Katernen: a-r8 &8 [long s]8 s8 t10 (USTC), 20 katernen

Onderzocht excerpt: 8 bladzijden van elke katern (fo.1r, fo.1v, fo.2r, fo.2v, fo.3r, fo.3v, fo.8r, fo.8v), ca. 20.000 woorden gelezen

Boek 4 Titel: Die Historie van den vromen ridder Parijs ende van die schone Vienna

Drukplaats: Antwerpen

Drukdatum: 1487

Auteur: niet bekend

Formaat: folio

Nummer in catalogus: USTC-Nr.: 452692

Bewaarplaats: Bibliothèque nationale de France, département Réserve des livres rares, RES-Y2-698

Katernen: a-f6, 55,5 tekstbladzijden met telkens 530 woorden

Onderzocht excerpt: 6 bladzijden per katern (fo.1r, fo.1v, fo.3v, fo.4r, fo.6r, fo.6v), ca. 20.000 woorden gelezen

Boek 5 Titel: Cordiale quattuor novissimorum (de vier uterste)

Drukplaats: Antwerpen

Drukdatum: 1488

Auteur: Gerardus, de Vliederhoven

Formaat: quarto

Nummers in catalogi: USTC-Nr.: USTC 435944, ISTD-Nr.: ic00904300, GW-Nr.: GW07527

Bewaarplaats: Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Köln: Inc.a.0044

Katernen: a-e6 f8 g6 h8 (USTC), 8 Lagen

Onderzocht excerpt: helemaal gelezen, ca. 23.000 woorden, van a bladzijde 3 „Memorare...“ tot h bladzijde 15 „...uterste dinghen voersaghen“

Boek 6 Titel: Boek van de vier oefeningen

Drukplaats: Antwerpen

Drukdatum: 1491

Auteur: Bonaventura, St.

Formaat: octavo

Nummers in catalogi: USTC: 436107; ISTD: ib00957100; GW: GW04696

Bewaarplaats: Cambridge University Library: Inc.7.F.6.2[3393] (kopie microfiches)

Katernen: a-h8 I6 (USTC)

Onderzocht excerpt: helemaal gelezen vanaf: „De apostel Sinte Paulus“, katern a4v tot I2r, ca. 190 woorden per bladzijde, 117 bladzijden gelezen = 22.230 woorden

Boek 7 Titel: Die Legende van Sinte Franciscus

Drukplaats: Antwerpen

Drukdatum: 1491

Auteur: Bonaventure, Saint, Cardinal

Formaat: octavo

Nummers in catalogi: USTC-Nr.: USTC 436106, ISTD-Nr.: ib00889300, GW-Nr.: GW04664

Bewaarplaats: Universiteitsbibliotheek Gent: BHSL.RES.0173

Katernen: a-t6 (USTC)

Onderzocht excerpt: 6 bladzijden per katern gelezen (fo.1r, fo.1v, fo.2r, fo.2v, fo.8r, fo.8v), ca. 19.400 woorden

Boek 8 Titel: Legende en leven van Sinte Clara

Drukplaats: Antwerpen

Drukdatum: 1491

Auteur: Celano, Thomas de

Format: octavo

Nummers in catalogi: USTC-Nr.: USTC 436106, ISTD-Nr.: ib00889300, GW-Nr.: GW04664

Bewaarplaats: Universiteitsbibliotheek Gent: BHSL.RES.0173

Katernen: aa-ee8 (USTC), maar enkel tot ee7 bedrukt

Onderzocht excerpt: helemaal gelezen, ca. 12.700 woorden

- 1 Dit project is van 2017 tot 2021 gefinancierd door de Deutsche Forschungsgemeinschaft (Projektnummer GZ: MA2321/1-1 AOBJ: 634655) en wordt onder leiding van Ann Marynissen uitgevoerd door Daniela Bock (wetenschappelijk medewerker) en Amelie Terhalle ('wissenschaftliche Hilfskraft').
- 2 Bron: USTC: <https://ustc.ac.uk>.
- 3 Goudriaan (1992: 204-205; 1993: 53-54) plaatst kritische kanttekeningen bij Pleijs opvatting.
- 4 Amelie Terhalle heeft alle tabellen en diagrammen gemaakt, waarvoor van harte dank.
- 5 In haar masterscriptie onderzocht Amelie Terhalle (2020) Leeus Goudse herdruk van *Die vier uterste* uit 1482. Met een dialectgraad van 2,85% en een aandeel van 98% voor het Hollandse dialect, bleek ook deze editie sterk Hollands gekleurd te zijn.
- 6 Vergelijk de Narrenschepeditie die in twee fasen ontvlamt werd (Marynissen & Janssen 2014).
- 7 Het precieze verloop van het ontdialectiseringsproces van de Laatmiddelnederlandse schrijftaal in de vier regio's met drukkerscentra (Holland, Brabant, Noordoosten, Vlaanderen) wordt in de dissertatie van Daniela Bock onderzocht.

Literatuurlijst

- Behr, Martin (2014). *Buchdruck und Sprachwandel. Schreibsprachliche und textstrukturelle Varianz in der 'Melusine' des Thüring von Ringoltingen (1473/74-1692/93)*. Berlin: Akademiker-Verlag.
- Berteloot, Amand (1984). *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Besamusca, Bart & Frank Willaert (2019). Continuities and discontinuities in the Production and Reception of Middle Dutch Narrative Literature. In: Besamusca, B. & E. De Bruijn & F. Willaert, *Early Printed Narrative Literature in Western Europe*. Berlin: De Gruyter, 49-92.
- Biemans, Jos A.A.M (2004). Handschrift en druk in de Nederlanden rond 1500. In: Pleij H. & J. Reijnaert, *Gescreven en gedrukt: boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 19-46.
- Cuijpers, Peter M.H. (1998). *Teksten als koopwaar. Vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten*. Nieuwkoop: De Graaf.
- De Wulf, Chris (2019). *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*. Bouwstenen op het gebied van de Nederlandse naamkunde, dialectologie 11. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren.
- Fujii, Akihiko (1996). Zur Methode der Exzerption älterer Drucke: Ein Beitrag zum Problem des Setzerwechsels in Frühdrucken. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 115, 393-432.
- Fujii, Akihiko (2007). *Günther Zainers druckersprachliche Leistung: Untersuchungen zur Augsburger Druckersprache im 15. Jahrhundert*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Goudriaan, Koen (1992). Een drukker en zijn markt. Gheraert Leeu (Gouda 1477-Antwerpen 1492/3). In: *Madoc. Jaargang 1992, 194-205*.
- Goudriaan, Koen et al. (red.) (1993). *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft. [Verzameling bijdragen Oudheidkundige kring 'Die Goude', 23].
- Hellinga, Wytze & Lotte (1966). *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*. Amsterdam: Menno Hertzberger.
- Hellinga-Querido, Lotte (1974). *Methode en praktijk bij het zetten van boeken in de vijftiende eeuw*. Doctorale dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Hellinga, Lotte (1993). De betekenis van Gheraert Leeu. In: Goudriaan, Koen et al. (red.) (1993). *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft. [Verzameling bijdragen Oudheidkundige kring 'Die Goude', 23].
- Hellinga, Lotte (2014). *Texts in transit: From manuscript to proof and print in the fifteenth century*. Brill, Leiden.
- Janssen, Theo & Ann Marynissen (2018). *Het Narrenschip in de Lage Landen. Deel 1: Josse Bade: Der zotten ende der narren scip – tekst en hertaling*. 496 p. *Deel 2: Het schip ingaan – inleiding en aantekeningen*. 726 p. Serie: KANTL – Studies op het gebied van de cultuur in de Nederlanden 8, 1-2. Leuven: University Press.
- Janssens, Guy & Ann Marynissen (2011). *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven: Acco.
- Klein, Jan Willem (2004). Ghescreven ofte gheprent? Aspecten van de (Goudse) middeleeuwse boekproductie. In: H. Pleij & J. Reijnaert, *Gescreven en gedrukt: boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 67-83.
- Marynissen, Ann & Guy Janssens (2013). A regional history of Dutch. In: F. Hinskens & J. Taeldeman (eds.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation*. Series: Handbooks of Linguistics and Communication Science. Volume 3: Dutch. Mouton De Gruyter: Berlin/Boston, 81-100.

- Marynissen, Ann & Theo A.J.M. Janssen (2014). Vroegnieuwederlands voor commercie en cultuur. In: Freek Van de Velde, Hans Smessaert, Frank Van Eynde, Sara Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop Van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers, 500-512.
- Marynissen, Ann (2017). De lange weg naar een Nederlandse standaardtaal. Een beknopte geschiedenis van de standaardisering van het Nederlands. In: G. De Sutter (red.), *De vele gezichten van het Nederlands in Vlaanderen. Een inleiding tot de variatietalkunde*. Leuven: Acco, 60-79.
- Middelnederlands. Vormen en constructies*. <https://middelnederlands.nl>
- Mooijaart, Marijke (1992). *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*. Utrecht: Led.
- Pleij, Herman (1987). Dutch literature and the printing press: the first fifty years. In: *Gutenberg-Jahrbuch* 62, 47-58.
- Pleij, Herman (1992). De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid. In: *Spektator* 21, p. 227-263.
- Pleij, Herman (2007). *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pleij, Herman (2010). Printing as a long term revolution. In: H. Wijsman (ed.), *Books in transition at the time of Philip the Fair: Manuscripts and printed books in the late fifteenth and early sixteenth century Low Countries*. Turnhout: Brepols [Burgundica, XV], pp. 297-307.
- Rem, Margit (2003). *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Stockmann-Hovekamp, Christina (1991). *Untersuchungen zur Straßburger Druckersprache in den Flugschriften Martin Bucers: graphematische, morphologische und lexikologische Aspekte*. Heidelberg: Winter.
- Terhalle, Amelie (2020). Die Entdialektisierung der niederländischen Schreibsprache in Gheraert Leeus gedruckten Büchern (1477-1492). Ongepubliceerde masterscriptie Universität zu Köln.
- Van der Sijs, Noline (2019). *15 eeuwen Nederlandse taal*. Gorredijk: Sterck & De Vreese.
- Van Loey, Adolphe (1980). *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Willemyns, Roland (1997). Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550). In: Van den Toorn, M.C. – Pijnenburg, W.J.J. – van Leuvensteijn, J.A. – van der Horst, J.M. (red.). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 147-226.
- Willemyns, Roland (2013). *Dutch. Biography of a language*. New York: Oxford University Press.

Over de auteurs

ANN MARYNISSSEN is hoogleraar Nederlandse taalkunde aan het Institut für Niederlandistik van de Universität zu Köln (<https://niederlandistik.uni-koeln.de>). Ze doet onderzoek naar variatie en verandering in de geschiedenis van het Nederlands en naar de geografie van de Nederlandse familienamen. Ze initieerde het DFG-project ‘Vom Spätmittelniederländischen zum Frühneuniederländischen: Der Einfluss des Buchdrucks auf die Standardisierung der niederländischen Schreibsprache’ (2017-2021, nr. MA 2321/1), in welk project dit artikel tot stand kwam.

DANIELA BOCK behaalde een master in de Neerlandistiek aan de Universität zu Köln en werkte daarna als wetenschappelijk medewerker in het bovengenoemde DFG-project. Ze bereidt een doctorale dissertatie voor over de invloed van de boekdrukkunst op de standaardisering van de Nederlandse schrijftaal in de late 15de en de vroege 16de eeuw.

AMELIE TERHALLE was van 2017 tot 2020 'wissenschaftliche Hilfskraft' in het bovengenoemde DFG-project.

